

กลับไปเข้าด้วยพวากบูญ และขอร้องให้ญวนส่งกำลังมาช่วยตีเมืองหลวงของเขมร พระค พวากของพ่าทะละจะได้เข้ายึดอำนาจในเขมร จับพระรามราชาใส่กรงกุ้งน้ำ และพ่าทะละ ก็ตั้งตนเป็นกษัตริย์แทน⁴⁷ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็น แม่ทัพไปปราบจลาจลในเมืองเขมรในปี พ.ศ.2523 มีพระบรมราชโองการต่อไป เมื่อทัพไทย ไปถึงเขมร พ่าทะละได้หนีออกจากบันทายเพชรไปอยู่พนมเปญ และขอกำลังญวนมาช่วยต่อต้านไทยด้วย แต่การศึกครั้งนี้ต้องยกติงกระหันหันเพราเกิดจากสาเหตุในกรุงธนบุรี เสียเอง

ความเป็นไปในญวนก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ญวนได้เป็นอิสระจากจีนในราช พ.ศ. 1450 หลังจากที่ต้องอยู่ใต้การปกครอง ของจีนกว่าพันปี จนกันญวนก็เริ่มແ劈ขยายดินแดนลงมาทางใต้ โดยรุกไล่พวากามซึ่งมี อาณาจักรอยู่บริเวณเดียวกันตอนกลางในปัจจุบัน ในระหว่าง พ.ศ. 1552-1768 อาณาจักร ตามป่าโคนญวนรุกรานอย่างรุนแรง แต่การคุกคามของจีนในสมัยพระเจ้ากุบ่าลี่ป่าน ช่วยตามป่า ไว้ได้ทางอ้อม เพราะทำให้ญวนจำต้องสงบศึกกับพวากามและหันมาร่วมมือกันต่อต้านจีน อยู่ระยะหนึ่ง พ่อเสร์จสังคมกับจีน ญวนกับจามปาก์ทำสังคมกันต่อไปใหม่

ใน พ.ศ. 1961 ราชวงศ์ เล (Le) ได้ปกครองญวนมีเมืองหลวงอยู่ที่ขานอย ได้ส่งทูตไปเฝ้าจักรพรรดิจีนขอเป็นประเทศาชาที่ปกครองตนเอง แต่ยอมส่งเครื่องราช บรรณาการให้แก่จีนดังแต่ก่อน⁴⁸ ญวนจึงปลดภัยจากการรุกรานของจีนและมีโอกาสบุกรุก เอาดินแดนของอาณาจักรจามป่าเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก ในราช พ.ศ.2080 กษัตริย์ญวนใน ราชวงศ์เล มีอุปราชชื่อเหงียนกิม ซึ่งเป็นผู้อยู่ในตรากฎหมายเหงียน (Nguyen) เหงียนกิมเป็น ผู้มีความสามารถมาก ได้ปรับพวาก มัก (Mac) ที่จะแย่ราชสมบัตรราชวงศ์เลอย่างได้ผล แต่ยังไม่ทันจะปราบปรามพวากมักได้รับคำบัญชาให้ยกตัวกลับไปอยู่ในประเทศเวียดนาม แต่จะต้องอยู่ใต้การปกครอง ของจีนอีกต่อหนึ่ง จีนให้ราชวงศ์มักได้ปกครองในเขตตั้งเกี้ย ส่วนการปกครองญวนทางใต้ หรือในเขตเควนอันแนม (Annam) อยู่ใต้ราชวงศ์เล แต่เนื่องจากกษัตริย์ในราชวงศ์เลอ่อนแอ อำนาจการปกครองจึงอยู่ในมือของอุปราช ตริษฎูกิม (Trinh Kiem) ซึ่งอยู่ในตรากฎหมายเหงียน และเป็นบุตรชายของเหงียนกิม ครั้งเมื่อบุตรของเหงียนกิมโตขึ้น ตริษฎูกิมทรงร่าจะมา

แม่ย่างตำแหน่งตน จึงจับบุตรคนโตประหารเสีย ส่วนบุตรคนเล็กชื่อ เหงียนห่วง (Nguyen Hoang) รอดตัวไปได้ เพราะแก้กลังทำเป็นเสียสติ ศรีญเกี่ยมจึงทำอุบายนส่งไปกรองเขตแดนทางใต้ซึ่งเคยเป็นดินแดนของพวก Jamie โดยคิดว่าเหงียนห่วงคงอาจตัวรอดไปได้ไม่นาน เพราะมีสติไม่สมประกอบ แต่การกลับทรงกันข้าม เมื่อเหงียนห่วงไปถึงทางใต้ก็เลิกทำเป็นบ้าและสามารถ遁หนีไปประชาชนในเขตนั้นได้ ทำการสะสมกำลังทหารและอาวุธไว้ป้องกันอาณาเขตของตน อาณาเขตภูวนในเวลานั้นจึงแบ่งออกเป็น ๓ เขต ทางเหนือคือ แคว้นตั้งเกี้ย อยู่ใต้การปกครองของราชวงศ์มังกร มีเมืองหานอยเป็นเมืองหลวง ทางตอนกลางคือ แคว้นอันนัม อยู่ใต้การปกครองของราชวงศ์เล โดยมีพวกรัฐศรีญเป็นอุปราช มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองทันหยา มาถึงชาติน (Ha-tinh) และเมืองเตโด (Tay-do) เป็นเมืองหลวง ส่วนภาคใต้ออยู่ใต้อำนาจของราชวงศ์เหงียน มีกวางทรี (Quany Tri) เป็นเมืองหลวง⁴⁹ ต่อมาพวกรัฐศรีญได้รุกรานตั้งเกี้ยและยึดได้เมืองหานอย พวกราชวงศ์มังกร ต้องลี้ภัยไปประเทศจีน พวกรัฐศรีญจึงย้ายเมืองหลวงพาเรากษัตริยราชวงศ์เลไปปกครองที่หานอย จากนั้นตระกูลศรีญกับตระกูลเหงียนก์ทำสังคมร้ายเดียวเพื่อชิงอำนาจกันในภูวน การสู้รบระหว่างเหนือกับใต้เนื้ิดเยื่อตั้งแต่ปี พ.ศ. 2163 จนถึงปี 2217 ฝ่ายเหงียนถึงแม้จะมีกำลังน้อยกว่า แต่มีอาวุธดีกว่า อาวุธเหล่านี้พวกระหวังซื้อมาจากพวกรัฐศรีญ⁵⁰ ภายหลังปี 2217 ทั้งสองฝ่ายหยุดรบกันชั่วคราว เพราะต่างก้ออ่อนแรงลงด้วยกัน พวกรัฐศรีญหันไปเสริมอำนาจของตน และทำนุบำรุงประเทศในเขตตั้งเกี้ย ส่วนเหงียนหันมาสนับสนุนให้ในกรุงสยามอาณาเขตลงมาทางใต้โดยรุกรานอาดินแดนของอาณาจักร Jamie ป้าและเขมร ใน พ.ศ. 2235 อันนัมก์สามารถครอบครองอาณาจักร Jamie ได้หมด ตั้งเป็นมณฑลหนึ่งของภูวน เรียกว่า บินห์ ทวน ดิน (Binh-Thuan dinh) ส่วนการขยายอำนาจไปในเขตภูวนนั้น ภูวนใช้วิธีแทรกแซงการเมืองของเขมร เมื่อเจ้านายเขมรวิวทักษันด้วยเรื่องการขึ้นครองราชสมบัติ และขอร้องให้ภูวนช่วยสนับสนุน ภูวนจะเรียกร้องอาดินแดนสำหรับให้พวกระหวังเข้ามาตั้งหลักแหล่งเป็นการตอบแทน ด้วยเหตุนี้ภูวนจึงมีอิทธิพลในเขมรเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และกลายเป็นคู่แข่งของไทยในการขยายอาณาเขตไปในเขมร และในที่สุดในปี พ.ศ. 2301 ภูวนก็ได้ครอบครองที่ราบปากแม่น้ำโขงอันอุดมสมบูรณ์ของเขมรจนหมด (ที่เรียกว่าแคว้น Cochinchina ในเวลาต่อมา) รวมทั้งเมืองบันทายมาศ (Ha-tien) ด้วย “ไทยไม่สามารถตัดขาดไม่ได้ เพราะต้องหันไปทำศึกกับพม่า”

ภายหลังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถสถาปัตยาราชการของไทยกลับคืนจากพม่าได้แล้ว ได้ส่งทัพไทยไปตี บ้านท้ายมาศ มักเตียน ทู (Mac-thien tu) ข้าหลวงชาวจีนที่ปกครองเมืองบันทายมาศต้องทำสัญญาสงบศึกกับพระเจ้ากรุงธนบุรี ทัพไทยจึงถอนจากบันทายมาศ⁵¹

ในระยะนี้ญวนไม่สามารถขัดขวางไทยที่กลับเข้ามาได้อีก เพราะเกิดกบฏไกเซิน (หรือ Tay-son) ขึ้นในญวน ในปี พ.ศ. 2316 สาเหตุเนื่องมาจาก ในปี พ.ศ. 2308 ได้มีการผลัดเปลี่ยนกษัตริย์ที่เมืองเว้ (ภายหลังพวกเหงียนมาตั้งเมืองหลวงที่เมืองเว้) กษัตริย์ใหม่มีพระชนม์เพียง 12 พรรษา จึงต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของผู้สำเร็จราชการซึ่งเป็นผู้ไม่มีความสามารถ 3 พี่น้องตระกูลเหงียน (ไม่ได้เกี่ยวข้องเป็นญาติกับราชวงศ์เหงียนที่ครองอยู่ที่เว้) จึงก่ออภิญญาขึ้นที่มณฑล Tay-son พากบฏสามารถถกระจายอำนาจออกอย่างกว้างขวางเข้ายึดใช้ส่วนได้ในปี 2320 และชาวกกราชวงศ์เหงียนที่อยู่ที่ไซ่ยองลงเกื้อหนំ พากเหงียนคนหนึ่งหนีรอดน้ำมือกบฏไปได้คือ เหงียนฟุค อาน (Nguyen Phuc-anh) หรือ เหงียนอาน (Nguyen-anh) หรือ องเชียงสือ ซึ่งในตอนนั้นมีอายุ 15 ปี บาดหลวงผู้ร่วมเศสซื่อ ปัญโญ เดอ เบแอนน์ (Pigneau de Behaine) ได้พา องเชียงสือหลบหนีไปอยู่เกาะ Pulo Panjang กบฏไกเซินสามารถยึดครองแคว้นอันนัมได้ทั้งหมด ยกเว้นเมืองเว้ที่พวกตราชูญได้ถือโอกาสสมายด์ไปตั้งแต่ปี 2318 ต่อมาองเชียงสือสามารถรวบรวมสมัครพร้อมพวกตีอาเมืองไว้ส่วนคืนจากพวกกบฏได้ชั่วคราว ภายหลังต้องเสียเมืองให้แก่พวกกบฏอีก องเชียงสือจึงต้องลี้ภัยเข้ามาในเมืองไทยในปลายปี พ.ศ. 2325 โดยมากขึ้นบกที่เกาะกระเบื้อง จังหวัดชลบุรี พระยาชลบุรีและพระยาระยองไปพบเข้า จึงเกลี้ยกล่อมให้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมการพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ณ กรุงเทพฯ

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรในสมัยรัชกาลที่ 1

อาณาจักรไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ดำเนินนโยบายแห่งขยายอาณาเขตเข้าไปในเขมรดังเช่นในสมัยอยุธยาและธนบุรี นอกจากไทยจะต้องการกำลังคนและโภคทรัพย์อื่น ๆ จากเขมรแล้ว เขมรยังมีความสำคัญต่อความมั่นคงของไทยอีกด้วย เพราะเขมรเป็นจุดเด่นที่คั่นกลางระหว่างไทยกับญวน ถ้าไทยสามารถมีอำนาจในเขมรได้แล้ว และป้องกันไม่ให้เขมรหันไปอยู่ใต้อำนาจญวน ไทยก็จะปลอดภัยจากการรุกรานของญวนมากยิ่งขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ไทยมีโอกาสเข้าไปมีอำนาจในเขมรได้อย่างเต็มที่

พระคู่แข่งคนสำคัญคือญวนต้องวุ่นวายปราบปรามกบฏไกเซ็นอยู่เป็นเวลาเกือบ 40 ปี ไทยมีอำนาจถึงกับแต่งตั้งกษัตริย์ไปปกครองเขมรในฐานะประเทศไทยของไทยได้ต่อมา เมื่อญวนเข้มแข็งขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ภายหลังที่องเชียงสืบสามารถปราบกบฏไกเซ็นได้รับ คำบัญชาและรวมประเทศญวนเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสำคัญในปี พ.ศ. 2344 ญวนจึงเริ่ม เข้าไปมีอำนาจในเขมรอีก แต่ยังไม่กล้าทำการรุณแรง เพราะองเชียงสืบผู้เป็นจักรพรรดิ ญวนในเวลาหนึ่น ยังมีความรู้สึกผูกพัน และเกรงพระราชมีช่องพระบาทสมเด็จพระพุทธ- ยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่เป็นอันมาก

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ท้าวไชยชิงพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยา มหากษัตริย์ศึก เป็นแม่ทัพนำไปปราบจลาจลในเขมรในปี พ.ศ. 2323 นั้น ต้องเลิกท้าว กษัตริย์ใน พ.ศ. 2325 เพราะเกิดจราจลขึ้นในกรุงธนบุรี โดยยังไม่ทันจัดการบ้านเมือง เขมรให้เรียบร้อย เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ นั้น ฟ้าทะละหะ (มู) ยังมีอำนาจอยู่ในเขมรและหันไปฝักใฝกับญวนมากขึ้น ใน พ.ศ. 2325 ได้จัดส่งกองทัพไปช่วยองเชียงสืบปราบกบฏไกเซ็นด้วย แต่ไม่ได้ผลอย่างไร ตัวองเชียงสืบ ต้องหนีเข้ามากรุงเทพฯ ในปีเดียวกันนี้เอง พากข้าราชการเขมรเริ่มกระด้างกระเดื่องต่อ ฟ้าทะละหะ (มู) ข้าราชการผู้ใหญ่คนหนึ่ง คือสมเด็จเจ้าพระยา (ชู) ซึ่งเป็นมิตรร่วม น้ำสาบานกับพระยาเมราช (แบน) ชาวเขมรที่อยู่กรุงเทพฯ ได้มีหนังสือมาถึงพระยาเมราช ให้กราบทูลลาสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไปช่วยจัดการเมืองเขมร เมื่อได้รับพระบรม ราชานุญาตแล้ว พระยาเมราชก็พาพรรคพวกไปเขมร ร่วมมือกับสมเด็จเจ้าพระยา (ชู) จับฟ้าทะละหะ (มู) มาเสีย ต่อมาราชยาเมราชก็ลอบฆ่าสมเด็จเจ้าพระยา (ชู) เสียอีก ผู้หนึ่ง เพราะเห็นว่าเป็นคนไม่มีความซื่อตรงต่อเจ้านายของตัว แต่ภายหลังพระยาเมราช ไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ไว้ได้ เพราะข้าราชการเขมรแตกแยกออกเป็นหลายกําพลาย เหล่า พระยาเมราช (แบน) กับพระยากลาโหม (ปก) จึงตัดสินใจพานกองของโอลส พระนารายณ์ราชา พร้อมด้วยนักองอี นักอง Vega นักองเมนผู้พื้สavaเข้ามายังกรุงเทพฯ นักองของในเวลาหนึ่นมีพระชนม์ 10 พระราชา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง พระกรุณาโปรดเกล้ารับเลี้ยงเป็นพระราชนบุตรบุญธรรม นักองเมนป่วยถึงแก่กรรมเสียใน ตอนนั้น ส่วนนักองอี นักอง Vega สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ ทรงรับไปเลี้ยงเป็นพระ- สนมเอก⁵²

ทางด้านเมืองเขมรนั้น ได้เกิดการสู้รบแย่งอำนาจกันระหว่างข้าราชการเขมร และพวก Jamie ในที่สุดพวก Jamie แพ้ พระยาเขมรจึงมีใบอุปเช้ามากขอรับพระราชทานนักองของออกไปปักครองเขมร แต่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริว่า นักองของอาญยังน้อยนัก ถ้าส่งออกไปครองเขมรจะมีเหตุร้ายเกิดขึ้นได้ จึงโปรดฯ ให้พระยาณราชา (ແບນ) ซึ่งได้รับพระราชทานยศเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ต้นตราภูสกอภัยวงศ์) ออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชาอยู่ ณ เมืองอุดงถุชัย ตั้งแต่ พ.ศ. 2327⁵³

ใน พ.ศ. 2337 นักองของมีพระชนม์ได้ 22 พรรษา หลังจากลาสิกขابทแล้ว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าอภิเบกให้เป็นสมเด็จพระนราธิณ รามาริบดี มอบให้ไปเป็นกษัตริย์ปักครองเขมร โดยมีพระยาກາໂທມ (ປກ) เป็นสมเด็จฟ้าทะละหะ มีอำนาจในการบังคับบัญชาได้ทั่วไป เพื่อเป็นบำเหน็จรางวัลแก่เจ้าพระยา อภัยภูเบศร์ (ແບນ) ที่ได้ปักครองดูแลเขมรโดยเรียบร้อยมาถึง 12 ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้ทรงขอเมืองพระตะบองและเมืองชั้นของพระตะบองคือ เมืองเสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองใกล้เขตแดนไทยจากสมเด็จพระนราธิณรามาริบดี เพื่อให้เจ้าอภัยภูเบศร์ได้ปักครองและให้ชั้นตรงต่อกรุงเทพฯ สมเด็จพระนราธิณรามาริบดีทรงยินยอมโดยตัว⁵⁴ อำนาจของไทยเหนือเขมรในตอนนี้ ถือได้ว่ามีสูงสุดกว่าสมัยใด ๆ

นำเสียดายที่สมเด็จพระนราธิณรามาริบดีครองราชย์ อายุเพียง 3 ปี ก็ประชวร ถึงแก่พิราลัย ในระหว่าง 3 ปีที่พระนราธิณรามาริบดีครองเขมรอยู่นั้น ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรเป็นไปอย่างราบรื่น เพราะสมเด็จพระนราธิณรามาริบดีได้เข้ามาประทับอยู่ในเมืองไทยถึง 12 ปี จึงมีความจริงกักษัติต่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอย่างมาก เมื่อพระนราธิณรามาริบดีถึงแก่พิราลัยนั้น นักองจันท์ โอรสองค์ใหญ่มีพระชนม์เพียง 6 พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จฟ้าทะละหะ (ປກ) เป็นผู้สำเร็จราชการเขมรไปพลาังก่อน

ในระหว่างที่ฟ้าทะละหะ (ປກ) เป็นผู้สำเร็จราชการเขมรอยู่นี้เอง ใน พ.ศ. 2346 องเชียงสื้อซึ่งได้อภิเบกเป็นกษัตริย์เวียดนามทรงพระนามว่า พระเจ้าเวียตนาમยาลงภัยหลังที่ปราบกบฏไกเซนได้รับคำแย้ง ได้มีราชสาสน์เข้ามายังฟ้าทะละหะ เพื่อบอกให้ทราบว่า องเชียงสื้อได้ปราบปรามกบฏได้เรียบร้อย ญวนกลับมีอำนาจเข้มแข็งตั้งแต่ก่อนข้าราชการเขมรต่างประเทศก็ตีว่าญวนเริ่มนโยบายแพร่อำนาจเข้ามาในเขมรอีกรึangหนึ่งแล้ว

เขมรเป็นประเทศเล็ก จำต้องยอมผ่อนปรนให้กับท่าทีของญวนเพื่อรักษาความปลอดภัยของประเทศให้เขมรต้องกล้ายเป็นสมรภูมิสำหรับที่ญวนและไทยจะเข้ามาสู้รบเพื่อเย่งชิงอำนาจกัน ฝ่ายละหมาด (ปก) จึงได้ส่งบรรณาการไปให้แก่พระเจ้าเวียตนามยาลองในขณะเดียวกับที่เขมรยังเป็นเมืองหนึ่งของไทย⁵⁵ เท่ากับเขมรเมืองเจ้านายถึงสองฝ่าย แต่ญวนก็มิได้ทำการรุกรานเขมรโดยเบิดเผยในตอนนี้ เพราะพระเจ้าเวียตนามยาลองยังทรงรัฐลีกถึงพระคุณและพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ อายุ อีก 2 ปีต่อมาเจ้านายฝ่ายเขมรเอง คือ นักองจันท์ กลับมีราชสาสน์ถึงพระเจ้าเวียตนามลอยยา ขอส่งบรรณาการแก่ญวนทุก 3 ปี อันเป็นประเพณีของประเทศชาติที่จะปฏิบัติต่อประเทศที่ตนอยู่ใต้อำนาจ จึงไม่ต้องสงสัยเลยว่าพระเจ้าเวียตนามยาลองจะไม่ทรงยินดีรับข้อเสนอันนี้ของเขมร

ฝ่ายละหมาด (ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการเขมรจนถึงปี พ.ศ. 2349 ในปีนั้น นักองจันท์มีพระชนม์ได้ 16 พรรษา สมควรที่จะได้รับการอภิเษกเป็นกษัตริย์ปักครองเขมรต่อไป ฝ่ายละหมาด (ปก) จึงพาองจันท์และนักองสงวนอนุชานักองจันท์มาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดเกล้าฯ อภิเษกนักองจันท์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชเป็นกษัตริย์ปักครองเขมร และโปรดฯ ให้พระยาจักรี (แบบ) และพระยากาลาใหม่ (เมือง) คอยช่วยว่าราชการเมืองเขมรด้วย ในปีรุ่งขึ้นจากที่เข้ามารับการอภิเษกในกรุงเทพฯ นั้นเอง พระอุทัยราชาที่ได้ส่งบรรณาการไปให้ญวนเช่นที่เคยปฏิบัติมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงทราบถึงการกระทำของเขมร เป็นอย่างดีแต่ทรงตรัสหนักว่าเวลาใดญวนมีอำนาจขึ้น และได้เริ่มแผ่ขยายอิทธิพลเข้าไปในเขมรอีก พระองค์จำต้องดำเนินนโยบายอย่างสุขุม เพราะไม่ทรงต้องการจะเป็นศัตรูกับญวนในขณะที่พม่าก็ยังคุกคามไทยอยู่ทางตะวันตก จึงมิได้ทรงขัดขวางที่พระอุทัยราชาจะส่งบรรณาการไปให้ญวน ทางฝ่ายญวนเองก็ไม่ต้องการเป็นศัตรูกับไทยจึงมิได้ทำการหักห้ามมากไปกว่ารับบรรณาการจากเขมร ไทยกับญวนจึงยังเป็นไมตรีต่องันสืบมา

แต่ทางด้านไทยกับเขมรได้มีเหตุการณ์ที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระอุทัยราชา มีข้อรั้วฉานกันขึ้น ดังนี้

1. ในปี พ.ศ. 2350 พระอุทัยราช้าได้มีพระสนับนามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขอพระราชทานพระบิตรดูชา (ป้า) 2 องค์ คือนังกงอี และนังกองغاซึ่งเป็นพระสนับนามเอกสารของสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ กลับไปเมืองเขมร แต่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่โปรดพระราชทานให้พระทรงเห็นว่า ทั้งนังกงอีและนังกองغاซึ่งมีพระลูกเรือกับกรมพระราชวังบวรฯแล้ว ถ้าให้ไปมารดาภักบุตรจะต้องพลัดพรากจากกัน⁵⁶

2. ในพ.ศ. 2351 สมเด็จพระอุทัยราช้า เสด็จมาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่กรุงเทพฯ ครั้นได้เวลาจะกลับเขมร ได้เข้าเฝ้าถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในขณะที่เสด็จออกพระบัญชร โดยที่ยังไม่ทันมีการเบิกขันนางเข้าเฝ้า ซึ่งเป็นการผิดพระราชประเพณี เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพิโธพระอุทัยราช้า มีพระราชดำรัสติดเตียนความประพฤติอันนี้ ทำให้พระอุทัยราช้าได้รับความอับอาย⁵⁷

3. ข้อนุดหามงอีกประการหนึ่งเกิดจากที่พระอุทัยราช้าได้วิวาทกับข้าราชการเขมรผู้หนึ่งชื่อพระยาเดโช (เมือง) พระยาเดโชหนีเข้ามากรุงเทพฯ สมเด็จพระอุทัยราช้า มีราชสาส์นมากราบทูลขอตัวพระยาเดโช แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่พระราชทานให้ พระอุทัยราช้าจึงไม่พอใจทัยเป็นอย่างมาก

4. เหตุสำคัญที่ทำให้กษัตริย์เขมรพระองค์นี้ มีความรู้สึกเหินห่างจากไทยไปทุกขณะก็ เพราะ พระอุทัยราช้าเป็นผู้ที่ได้เติบโตในเมืองเขมรมานั้นแต่เล็ก ไม่ได้เข้ามาประทับในกรุงเทพฯ เมื่อนั้นเช่นนักองอาจ เป็นเหตุให้พระอุทัยราชามีโอกาสที่จะได้รับอิทธิพลความคิดเห็นจากขุนนางเขมรที่ต้องการจะแยกตัวออกจากอำนาจไทยโดยให้ภูวน เป็นฝ่ายสนับสนุน พระอุทัยราช้าจึงต้องการขัดอิทธิพลไทยออกจากเขมร การที่ไทยยังมีอำนาจอยู่เต็มที่ที่เมืองพระตะบองและเสียมราฐ ซึ่งไทยใช้เป็นฐานทัพควบคุมเขมรได้นั้น ทำให้พระอุทัยราชาหาทางที่จะเอาเมืองทั้งสองกลับคืน ลำพังเขมรเองย่อมไม่มีทางต่อต้านอำนาจไทย พระอุทัยราช้าจึงมองหาผู้สนับสนุน ซึ่งจะเป็นคราibleไม่ได้อกจากภูวน ที่มีกำลังเข้มแข็งขึ้นมาอย่างรวดเร็ว

ด้วยเหตุนี้เองในตอนปลายรัชกาลที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรจึงไม่ราบรื่นเหมือนดังเช่นสมัยต้นรัชกาล

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นในสมัยรัชกาลที่ ๑

เมื่อองค์เชียงสืบหนึ่นพากบภูไกเชินเข้ามายังกรุงเทพฯ นั้น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงให้การต้อนรับเป็นอย่างดี ได้พระราชทานที่ดินให้ตั้งบ้านเรือน (ในปัจจุบันคือ บริเวณตรอกกัปตันบุช ถนนเจริญกรุง) พระราชทานเครื่องยศให้ตามความเหมาะสมและพระราชทานเบี้ยหวัดให้องค์เชียงสืบปีละ ๕ ชั่ง ส่วนมารดาและพระครัวขององค์เชียงสืบได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดตามสมควร โดยถวันหน้า ทรงพระกรุณาชูบลังสาดให้อองค์เชียงสืบให้เท่าเทียมกับนักองค์ที่เข้ามาประทับอยู่ในกรุงเทพฯ ในเวลาอันเช่นกัน⁵⁸

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระราชประสงค์จะช่วยองค์เชียงสืบภูบ้านเมืองญี่ปุ่นให้พ้นจากพากบภู ใน พ.ศ. ๒๓๒๖ โปรดฯ ให้กองทัพไทยชึ้นมีพระยานครสวรรค์เป็นแม่ทัพไปช่วยญี่ปุ่นปราบกบภูไกเชินที่ใช่ก่อน โดยให้เกณฑ์ผลทหารเขมาร่วมไปในกองทัพด้วย แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะพระยานครสวรรค์กลับไปเข้ากับพากบภูจึงให้ลงพระอาญาประหารชีวิตพระยานครสวรรค์เสีย⁵⁹ ใน พ.ศ. ๒๓๒๗ โปรดฯ ให้พระเจ้าหลานเรอเจ้าฝ่ายธรรมหลวงเหตุพหุรักษ์นำทัพไทยไปปราบกบภูที่ใช่ก่อนอีก แต่ทำการไม่สำเร็จเช่นกัน เพราะมีกำลังทหารไปไม่เพียงพอ ด้วยทางกรุงเทพฯ กำลังมีศึกมีภัยไม่สามารถจะทุ่มเทกำลังส่วนใหญ่ไปใช่ก่อนได้ เมื่อเจ้าฝ่ายธรรมหลวงพหุรักษ์ เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ก็ถูกลงพระราชอาญาจำขังไว้ระยะหนึ่ง

ส่วนองค์เชียงสืบอันนั้น ขณะพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ได้พาสมัครพระครัวโดยเสด็จไปช่วยรับพุ่งข้าศึกหลายครั้ง จนเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งกับทรงมีพระราชดำรัสสั่งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองสมุทรปราการว่า เมื่อเรือของญี่ปุ่นพระครัวขององค์เชียงสืบจะเข้าออกไประมาหากินตามท้องทะเล ก็ไม่ให้ดำเนินไทยกักไว้ตรวจตราเหมือนเรืออื่น ๆ ตัวองค์เชียงสืบได้เข้าเฝ้าทุกวัน และได้นำอาประเพณีการแสดงต่าง ๆ ของญี่ปุ่นมาเผยแพร่ เช่น สิงห์โถล่อแก้ว ญี่วนหก และญี่วนรำกระถาง เป็นต้น ซึ่งได้กล่าวเป็นนาฏศิลป์อย่างหนึ่งของไทยมาจนทุกวันนี้⁶⁰

องค์เชียงสืบอยู่ที่กรุงเทพฯ จนถึง พ.ศ. ๒๓๓๐ เห็นว่าไทยยังไม่สามารถช่วยปราบกบภูไกเชินลงได้ เพราะมีศึกมีภัยประชิดอยู่เสมอ จึงคิดไปปราบกบภูด้วยตนเอง ก่อนหน้านี้ก็ได้ติดต่อกับบาทหลวงปัญโญ เดอ เบแอน ให้บาทหลวงเดินทางไปขอความช่วยเหลือจากรัฐบาลฝรั่งเศส โดยนำอาลูกชาญขององค์เชียงสืบซึ่งมีอายุ ๔ ขวบไปด้วย

อยู่มาคืนหนึ่งของเชียงสือก็ได้ลอบหนีออกจากกรุงเทพฯ โดยไม่กล้าเข้าเฝ้าถวายบังคมลาเสียก่อน เพราะเกรงว่าจะไม่ได้รับพระบรมราชานุญาต ก่อนไปได้เชียนหนังสือกราบถวายบังคมลาไว้ที่โต๊ะบูชา อธิบายถึงเหตุผลที่ต้องหนีไปในครั้งนี้ว่า

“ข้าพระพุทธเจ้าองเชียงสือเข้ามาพึงพระบุญญาภิไนหาร ทรงพระกรุณานุบลลี่ยง ได้ความสุข มัดนี้มีความวิตกถึงบ้านเมืองนัก ครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลากลับไปก็เกรงพระราชอาญา จึงต้องคิดอ่านหนีไปด้วยเป็นความจำเป็น ใช่จะคิดอ่านกบฎกลับมาประทุษร้ายนั้นหมายได้ ขอเป็นข้าทูลละของทูลีพระบาทไปจนกว่าจะสิ้นชีวิต ซึ่งถวายบังคมลาไปทั้งนี้ จะไปตั้งช่องสุมเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าตีเรือเมืองคืนให้จงได้ แม้ขัดสนเป็นกระสุนดินคำเหลือกำลังประการได้ ก็จะบอกเข้ามาขอรับพระราชทานเป็นกระสุนดินคำ และกองทัพออกไปช่วยกว่าจะสำเร็จราชการลงคราม คืนเออบ้านเมืองได้แล้วจะขอเป็นเมืองขึ้นขอบขัณฑสีมาสีบไป”⁶¹

เมื่อสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ ทราบว่าองเชียงสือลงเรือหนีไปทางทะเล จึงเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งติดตามไปในคืนนั้น แต่ไปไม่ทันองเชียงสือพระเรือองเชียงสือเป็นเรือใบ เมื่อได้ลงที่ปากอ่าวก็แล่นลิวไปโดยเร็ว เรือพระที่นั่งเป็นเรือพายไม่สามารถไล่ติดตามได้ กรมพระราชวังบวรฯ จึงเสด็จกลับมาพระนคร ขอพระราชทานกองเรือรับติดตามองเชียงสือต่อไป ตั้งพระทัยจะเอาตัวให้ได้ เพราะทรงมีพระดำริว่า องเชียงสือเข้ามาอยู่ในพระนครเป็นเวลานาน ได้รู้เห็นกิจกรรมความเป็นไปภายในอาณาจักรไทยทุกอย่าง “แม้ลั่วไม่ให้ติดตามเอาตัวให้ได้ นานไปภายหน้าเมื่อล่วงแผ่นดินนี้ไปแล้วมันจะทำความลำบากเดือดร้อนแก่ลูกหลานเราเป็นแน่อย่างสัญญely⁶² แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ตรัสห้ามไว้มิให้ติดตามจับตัวองเชียงสือ ทรงเมหेतุผลของพระองค์เช่นกันว่า “อย่ายกทัพไปติดตามจับเขาเลย เขาเห็นว่าช่วยธุระเราไม่ได้ด้วยมีศึกติดพันกันอยู่ เขาจึงหนีไปคิดจะตีเออบ้านเมืองคืน เรายังคุณแก่เขาเขียนด้วยมือ แล้วจะลบด้วยเท้ามิบังควร”⁶³ สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ จึงขอสร้างป้อมที่ปากลัด เพื่อไว้ป้องกันข้าศึกที่จะมาทางทะเล แต่การก่อสร้างยังไม่ทันแล้วเสร็จ พอดีเกิดศึกพม่าเสียก่อน จึงต้องสร้างต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 พากพ้องขององเชียงสือที่เหลืออยู่นั้นโปรดฯ ให้ย้ายไปอยู่ที่บางโพ

บทหลวงปัญญา สามารถเจรจาให้รัฐบาลฝรั่งเศสทำสนธิสัญญาให้ความช่วยเหลือญวนได้โดยญวนตกลงจะยกเกาบูโล คอนดอร์ (Pulo Condore) รวมทั้งแผ่นดินชายฝั่งทะเลยาว 1500 เส้น กว้าง 300 เส้น ให้กับฝรั่งเศสเป็นการตอบแทน ส่วนฝรั่งเศสจะส่งเรือรบมาช่วยกองเชียงสือ 25 ลำ และมีพลทหารมา 5 กรม⁶⁴ แต่สัญญานี้เป็นเพียงข้อตกลงบนแผ่นกระดาษ ฝรั่งเศสไม่มีโอกาสได้ปฏิบัติตามข้อตกลง เพราะเกิดปฏิวัติครั้งใหญ่ (ค.ศ. 1789) ขึ้นในฝรั่งเศสเสียก่อน บทหลวงปัญญา ไม่ละความพยายาม ได้มารอมาถึงชาวฝรั่งเศสที่เมืองปอนดิเชอร์รี (Pondicherry) ในอินเดียให้มาช่วยญวน ได้เรือไป 4 ลำ และมีทหารอาสาสมัครหลายร้อยคน มีทั้งฝรั่งเศส อังกฤษและอิหริช กองทหารเหล่านี้ไปถึงใช้ช่วงอ่อนในปี พ.ศ. 2331 ซึ่งเป็นเวลาที่กองเชียงสือต้องใช้ช่วงอ่อนกลับคืนมาแล้ว องเชียงสือได้ใช้กองทหารอาสาจากปอนดิเชอร์รีช่วยในการซึ่งเอาเครื่องโคชินไซ่น่าจากพวกกบฏไกเซ็นได้ในปี 2332 จากนั้น องเชียงสือสามารถปราบพวกกบฏรุกไปทางเหนือเรื่อยๆ จนได้ถึงเมืองเวร์ และในปีพ.ศ. 2344 กบฏไกเซ็นย้อมจำแนก องเชียงสือสามารถรวมประเทศญวนทั้งหมดไว้ภายใต้การปกครองเดียวกัน มีเมืองหลวงอยู่ที่เวร์ และในปี พ.ศ. 2345 ก็สถาปนาตนเองเป็นจักรพรรดิ ทรงพระนามว่า พระเจ้าเวียดนามยาลอง (Gia Long)⁶⁵

ในระหว่างท่องเชียงสือทำสงครามปราบกบฏไกเซ็นและรวมประเทศญวนอยู่นี้ ได้มีศึกอักษะกราบบังคมทูลมายังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขอพระราชทานอาหาร เพื่อใช้ในการสังเวยอยู่ในเมืองฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชนิษายณ์สนับสนุนองเชียงสืออยู่แล้ว ทรงมีความหวังว่าถ้าองเชียงสือปราบกบฏได้สำเร็จและเป็นใหญ่ขึ้นในญวน ไทยกับญวนจะได้เป็นไมตรีต่อกัน และเป็นทางหนึ่งที่จะหยุดยั้งมิให้ญวนขัดขวางนโยบายของไทยในเบนร์ได้จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานสิ่งของท่องเชียงสือทุกชนิดเข้ามาเป็นประจำ พากกบฏไกเซ็นเคยขอเป็นไมตรีกับไทย และให้ไทยรวมมือกันปราบองเชียงสือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงปฏิเสธไม่ยอมรับไมตรีของไกเซ็น นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2332 จนถึงปี พ.ศ. 2345 เมื่อองเชียงสือสถาปนาตนเองเป็นจักรพรรดิญวนนั้น องเชียงสือได้ส่งต้นไม้ทองเงินมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทั้งสิบรวม 6 ครั้ง และยังถวายของต่างๆ อีกหลายครั้ง พอกองเชียงสือเป็นพระเจ้าเวียดนามยาลองแล้วก็มิได้ส่งต้นไม้ทองเงินเข้ามาเหมือนก่อน⁶⁶ แต่

พระเจ้าเวียดนามยลาลงยังคงแสดงไม่ตรีจิตต่อเมืองไทยเรื่อยมาจนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตัวอ่ายงเห็นเมื่อเจ้าเมืองบีตตาเนื้อให้ญวนร่วมมือในการยกทัพมาตีกรุงเทพฯ พระเจ้าเวียดนามยลาลงตอบปฏิเสธ และยังบอกเรื่องนี้เข้ามาให้กรุงเทพฯ รู้ตัวด้วย

ฐานะใหม่ของญวนที่สามารถฟื้นตัวจากบกภูไกเชินและรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ ทำให้ญวนเข้มแข็งขึ้นอย่างรวดเร็วและสามารถเริ่มนิยบายแผ่อำนาจเข้าไปในเขมรได้อีกครั้ง ความจริงของเชียงสืบเริ่มแทรกแซงในเขมรตั้งแต่ที่ได้โคชนิไซน่าแล้ว จนได้เกิดเป็นเรื่องวิชาทักษัณเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ข้าหลวงของไทยที่ส่งไปปกครองเขมร ทั้งของเชียงสืบและเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ต่างกล่าวโหงกันและกันเข้ามายังกรุงเทพฯ

ในชั้นแรกเขมรก่อนอ่อนไปกับท่าทีของญวน เพื่อความปลอดภัยของประเทศไทย ฝ่าทะละหะ (ปก) ที่ไทยแต่งตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการในเขมร ยอมส่งบรรณาการไปให้แก่พระเจ้าเวียดนามยลาลงในปี 2346 แต่ต่อมามีเมืองนอง Kong Jang ที่ได้เป็นกษัตริย์ปกครองเขมรแล้ว ก็ดำเนินนโยบายนำประเทศไทยเข้าไปผูกพันอยู่ใต้อำนาจญวนมากขึ้นทุกที หวังใจว่าญวนจะช่วยสนับสนุนเขมรให้หลุดพ้นอำนาจไทยได้ แต่ได้กล่าวมาแล้วว่าทั้งไทยและญวนยังคงรักษาไม่ตรีต่องกัน ทั้งนี้เนื่องจากความรู้สึกผูกพันเป็นส่วนพระองค์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระเจ้าเวียดนามยลาลง และเนื่องจากทั้งสองฝ่ายยังไม่ต้องการทำสงครามกันด้วยเรื่องเขมร ในขณะที่ยังไม่มีฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดด้อยในเรื่องแสนยานุภาพกว่ากัน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จสวัրคตใน พ.ศ. 2352 พระเจ้าเวียดนามยลาลงได้แต่ราชทูตญวนเข้ามายังกรุงเทพฯ 2 ชุด ชุดหนึ่งให้เข้ากราบบังคมพระบรมศพรัชกาลที่ 1 อีกชุดหนึ่งให้เข้ามาวายบังคมสมเด็จพระเจ้าออยู่หัวซึ่งได้เสวยราชย์ใหม่ และทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องราชบรรณาการ พระเจ้าเวียดนามยลาลง มีความอาลัยในสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอย่างมาก พยายามติดตามข่าวคราว กำหนดวันที่ราชสันก์ไทยจะจัดงานถวายพระเพลิงพระบรมศพอยู่เสมอ

แต่เมื่อสิ้นพระบารมีรัชกาลที่ 1 แล้ว ท่าทีของญวนในเรื่องเขมรเปลี่ยนเป็นแข็งกร้าวกว่าเดิมมีนักที่ได้ เพราะพระเจ้าเวียดนามยลาลงไม่จำต้องกรงพระทัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาสีเหมือนกับรัชกาลที่ 1 គคนະทูตที่พระเจ้าเวียดนามยลาลงส่งเข้า

มาถวายบังคมสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ ยังมีหน้าที่ถวายพระราชสาส์นฉบับหนึ่ง จากพระเจ้าเวียดนามยາລອງตัววัย ในพระราชสาส์นฉบับนี้ พระเจ้าเวียดนามทูลขอเมืองบันทายมาศ (อาเตียน) ซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของญวนกลับคืน

จะเห็นได้ว่ากระแสรพระราชดำริของสมเด็จพระราชวังบวรฯ ที่ว่า องเชียงสืบอันนี้ ต่อไปจะทำความเดือดร้อนให้แก่คนไทยนั้น เริ่มจะเป็นความจริงขึ้นแล้ว

3. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาว

ไทยได้อ่านเขตประเทคโนโลยาตั้งแต่เมืองหลวงพระนางมาจนจดจำปักก็เป็นเมืองขึ้นของไทยตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ไทยจัดให้ลาวได้ปกครองตนเองในฐานะประเทศราช ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาวคลอดรัชสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นไปโดยราบรื่น ลาวจัดส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายโดยสมำเสมอและไม่เคยบิดพริ้วเมื่อไทยขอให้จัดส่งกองทัพมาช่วยในเวลาเมืองศึกสงคราม ทางฝ่ายไทยก็เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครองของลาว แต่เพียงส่วนน้อย รัฐบาลไทยเพียงแต่ตั้งเจ้าผู้ครองเมือง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชบุตร ซึ่งเป็นตำแหน่งสำคัญลดหลั่นกันลงมา นักเขียนชาวฝรั่งเศสได้วิจารณ์การปฏิบัติของฝ่ายไทยต่อเมืองขึ้นทางภาคตะวันออกนี้ว่า “เป็นที่น่าชื่นชมที่ลาวได้รับอิสระภาพเป็นอย่างมาก ราชสำนักแห่งกรุงเทพฯ ได้ เคราะห์ต่อขบวนธรรมเนียมประเพณีการแต่งกายและสถาบันต่าง ๆ ของลาวเป็นอย่างดียิ่ง (it was remarkable for the great liberty given the subjects of the Laotian tongue: the court of Bangkok completely respected their customs, dress, and institutions)

4. ความสัมพันธ์กับหัวเมืองลักษ

ในสมัยอยุธยา เมืองไทรบุรีและปีตานี เคยอยู่ใต้อำนาจไทยมาก่อน แต่มาตั้งตัวเป็นอิสระจากไทยเมื่อไทยเสียกรุงใน พ.ศ. 2310 ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ไทยต้องทำสัมภาระกับพม่าและส่งครามขยายดินแดนอื่นอยู่ตลอดเวลา ไทรบุรีและปีตานีจึงยังเป็นอิสระเรื่อยมา ครั้นมาถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่พำนังไทยซึ่งมีสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพต้องลงไปรับศึกพม่าที่เข้ามากราบท้าเมืองทางใต้ในปี พ.ศ. 2328 เมื่อพม่าแตกกอยกลับไปหมดแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ ได้เสด็จไปประทับที่สุขลา เพื่อจัดการปกครองหัวเมืองภาคใต้ ทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะจัดการเรื่อง

เมืองไทรบุรีและปัตตานีให้เข้ามาอยู่ใต้อำนาจไทยเสียในครั้งนี้ด้วย จึงทรงให้ข้าหลวงเชิญ
กระแลรับสั่งออกไปยังเมืองปัตตานี ไทรบุรี ให้มากเป็นเมืองที่ใหญ่ที่สุดของไทยตั้งแต่ก่อน การคุกคาม
จากไทยเข่นนี้เอง ทำให้พระยาไทรบุรี (ซึ่งมีชื่อว่าอับดุลละ โมกรัมชะ) ตัดสินใจยอม
ยกเงาทางมาก (หรือที่เรียกว่าจุบันว่าเกาบีนัง ซึ่งเป็นคำภาษาสามัญ แปลว่าหากเข่น
กัน) ให้อังกฤษและรับค่าเช่าเป็นรายปี โดยมีข้อแม้ว่าอังกฤษต้องช่วยป้องกันไทรบุรีเมื่อ
ถูกไทยรุกราน ในจดหมายตอบจากอุปราชอังกฤษที่อินเดีย อ่านแล้วมีข้อความที่ทำให้
พระยาไทรบุรีเข้าใจได้ว่าอังกฤษตกลงตามข้อเสนอของไทรบุรี ความจริงได้ปรากฏในปี
ต่อมาว่า อังกฤษจะป้องกันการรุกรานให้เฉพาะที่เกาะมากเท่านั้น และไม่ยอมเกี่ยวข้อง
กับรัฐไทรบุรีอย่างใด พระยาไทรบุรีไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง ในปี พ.ศ. 2334 จึงพยายาม
ขับไล้อังกฤษออกจาก geleทางมาก แต่ไม่เป็นผล พระยาไทรบุรีกลับต้องทำสัญญายก
เกาะมากให้อังกฤษ โดยได้รับค่าตอบแทนเป็นเงิน 6,000 долลาร์ต่อปี และในเวลาต่อมา
ไทรบุรีต้องทำสัญญาจัดเดนชายฝั่งรัฐไทรบุรีที่อยู่ตรงข้ามเกาะมากให้อังกฤษอีก
ส่วนอังกฤษก็เพิ่มค่าเช่าให้เป็นปีละ 10,000 долลาร์ แต่ยังไม่ยอมทำสัญญาช่วยป้องกัน
ไทรบุรีอยู่นั่นเอง⁶⁸ ในที่สุดเมื่อกองทัพไทยก็ไปตีปัตตานีได้ พระยาไทรบุรีก็หมวดที่พึงจึง
ยอมเป็นเมืองขึ้นของไทยพร้อมกับเมืองตรังกานูและกลันตันโดยมีฐานะเป็นประเทศราช
เขตอิทธิพลของไทยจึงແປไปในเขตสามัญได้อีครั้งในสมัยรัชกาลที่ 1

5. การติดต่อระหว่างไทยกับจีนในสมัยรัชกาลที่ 1

ไทยได้มีการติดต่อทางการทูตกับจีนเรื่อยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ทั้งสองฝ่ายส่งคน
ทูตเพื่ออัญเชิญราชสำนักและบรรณาการแลกเปลี่ยนกันเป็นประจำ ไทยมีประเพณีปฏิบัติ
สืบมาว่า เมื่อมีการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ กษัตริย์พระองค์ใหม่ของไทยจะส่งคนทูตไปจีน
เพื่อแจ้งเรื่องการเปลี่ยนแผ่นดิน จีนก็จะจัดส่งคนทูตมาถวายความเคราะห์พระบรมราช
กษัตริย์ที่สวรรคต และแสดงความยินดีต่อกษัตริย์พระองค์ใหม่ของไทย เมื่อทางจีนมีการ
เปลี่ยนแผ่นดิน จีนก็จะทำเช่นเดียวกัน การติดต่อดังกล่าวนี้ระหว่างไทยและจีนดำเนินไปใน
ฐานที่เป็นประเทศที่มีฐานะเท่าเทียมกัน จีนแม้จะเป็นชาติใหญ่มีอำนาจแต่ก็ไม่ได้เข้ามา
แทรกแซงกับกิจการภายในของไทย

นอกจากนี้ไทยยังจัดส่งบรรณาการไปถวายกษัตริย์จีนเป็นประจำทุกปี ทั้งนี้เพื่อ
ผลประโยชน์ทางการค้าเป็นใหญ่ หาได้หมายความว่าไทยไปยอมอ่อนน้อมอยู่ใต้อำนาจจีนไม่

นับตั้งแต่สมัยอยุธยามา พระมหากษัตริย์ไทยตลอดจนเจ้านายข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มักจะจัดสำเภาบรรทุกสินค้าไปค้าขายกับจีนเป็นประจำและได้กำรงดงามอยู่เนื่อง ๆ แต่จีนกำหนดให้เรือต่างชาติไปค้าขายได้เฉพาะบางเมืองเท่านั้น และชาติใดที่จะไปค้าขายพระเจ้าแผ่นดินของชาตินั้นจะต้องมีพระราชสาส์นและบรรณาการไปถวายกษัตริย์จีนเป็นประจำ เรื่องของชาตินั้นจึงจะได้รับความสะดวกในการค้าขาย ถ้าไม่แต่งบรรณาการไปแล้ว ก็จะถูกจีนขัดขวางไม่ยอมให้ไปค้าขายหรืออาจถูกพวกเจ้าเมืองกรรมการเมืองของจีนรังแกเอาต่าง ๆ ไม่แต่ไทยหรือชาติอื่น ๆ ในอาเซียนเท่านั้น แม้ฝรั่งชาวญี่ปุ่นที่ต้องการจะค้าขายกับจีนก็ต้องทำแบบเดียวกัน แต่จีนถือตนเป็นชาติมหาอำนาจจิตใจเอาเสียว่าชาติอื่น ๆ เหล่านี้ส่งบรรณาการมาเพื่อยอมเป็นเมืองขึ้นของจีน⁶⁹

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงดำเนินนโยบายติดต่อกับจีนตามประเพณีที่เคยมา โปรดฯ ให้จัดส่งคณะทูตไปเข้าเฝ้ากษัตริย์จีนเพื่อทูลให้ทราบเรื่องการเปลี่ยนແמנดินของไทย และในเวลาต่อมาโปรดฯ ให้จัดส่งบรรณาการไปถวายกษัตริย์จีนเป็นประจำเพื่อผลประโยชน์ทางการค้าของไทยอีกดังกล่าวแล้ว

๖. การติดต่อกับชาวญี่ปุ่นในสมัยรัชกาลที่ ๑

ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ กล่าวไได้ว่าการติดต่อระหว่างไทยกับชาวญี่ปุ่นอย่างเป็นทางการแทบจะไม่มีເօາເລຍ เพราะในขณะนั้นชาติต่าง ๆ ในญี่ปุ่นต้องผจญกับสงครามโนโポเลียน จึงไม่มีทั้งกำลังทรัพย์และกำลังคนที่จะเดินทางมาติดต่อกับประเทศไทยทางตะวันออกมากนัก ส่วนทางด้านไทย ไทยต้องทำสังคมกับพม่าอยู่เกือบตลอดเวลา สถานการณ์ของประเทศญี่ปุ่นนี้ ไม่อนุญาให้ไทยหรือพ่อค้าต่างชาติ ทำการติดต่อกับชาวญี่ปุ่นได้สะดวกนัก ทั้งไทยเองก็ยังไม่มีนโยบายเปิดประชุมติดต่อกับชาวตะวันตก เพราะรัฐบาลไทยยังไม่ลืมการคุกคามของฝรั่งเศสต่อไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์

ฝรั่งเศสเดียวที่เข้ามาติดต่อกับรัฐบาลไทยอย่างเป็นทางการในสมัยรัชกาลที่ 1 คือ ชาวนโปรตุเกส จากเอกสารของปोตุเกสปราภูว่า ใน พ.ศ. 2325 มีบัดหลวงปอร์ตุเกสคนหนึ่งชื่อ Father Francisco das Chargas เดินทางมากรุงเทพฯ และนำสาส์นจากอุปราชปอร์ตุเกสที่เมืองกัวมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก⁷⁰ แต่จะได้ตกลงกันประการใดไม่ปรากฏหลักฐาน

ครั้นถึง พ.ศ. 2329 องค์วีเส่นได้เชิญสาส์นซึ่งเป็นราชสาส์นจากกรุงลิสบอนโดยตรงหรือสาส์นจากอุปราชโปรดตุเกสที่เมืองมาเกียหรือเมืองกัวไม่ปรากฏหลักฐานมาถาวรรัชกาลที่ 1 อีกครั้ง ในคราวนี้ไทยได้จัดการต้อนรับองค์วีเส่นอย่างสมเกียรติยิ่ง⁷¹ ใจความในสาส์นมีอย่างไรไม่ปรากฏชัดอีกเช่นกัน แต่สามารถจะเดาเนื่องความได้จากพระราชสาส์นตอบของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ทรงมีไปถึงพระราชชนนีแห่งโปรตุเกส (หลักฐานข้อนี้ทำให้สนนนิษฐานได้ว่า สาส์นที่องค์วีเส่นนำมายังเป็นราชสาส์นจากพระราชชนนีโปรตุเกส)

พระราชสาส์นตอบนี้ลงวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2329 มีใจความว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขอขอบพระทัยพระราชชนนีแห่งโปรตุเกสเป็นอย่างยิ่งที่ได้ช่วยเหลือไทยในการต่อสู้พม่าโดยจะส่งปืนจำนวน 3,000 กระบอกมาให้ชึ่งทางไทยก็จะได้จ่ายค่าตอบแทนให้เมื่อได้รับคำชี้แจงจากพระราชชนนีโปรตุเกสอีกครั้ง พระองค์ยินดีที่โปรตุเกสจะเข้ามาตั้งสถานีการค้าในไทย และทรงอนุญาตให้ผู้แทนโปรตุเกสมาเลือกทำเลที่เหมาะสมได้ไม่เต็งสถานีการค้าเท่านั้น ยังทรงอนุญาตให้หาที่สร้างโบสถ์ทางคริสตศาสนาได้อีกด้วย⁷²

จากพระราชสาส์นตอบนี้เองทำให้ทราบว่า โปรตุเกสเข้ามาทำบทามขอตั้งสถานีการค้าและสร้างโบสถ์ในไทย ช่วงรัชกาลที่ 1 เองก็มิได้ทรงขัดขวาง แต่ผลจากการเร Ezra ในเวลาต่อมาเป็นอย่างไรham ไม่หลักฐานบอกไว้ไม่ทั้งทางไทยและโปรตุเกส

การฟื้นฟูวัฒนธรรมในสมัยรัชกาลที่ 1

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 นั้น บ้านเมืองยุกทำลายเสียหายยับเยินเพระการปล้นสุดมึนและเผาพลางของพม่า ใช่แต่พม่าเท่านั้นที่ทำลายบ้านเมืองไทยในครั้งนั้น คนชาติอื่นที่อาศัยอยู่ในราชอาณาจักรไทยรวมทั้งพวากชนไทยเองด้วย ก็ได้ทำตนเป็นพวาก “พลอยชา” ช่วยพม่าทำลายกรุงศรีอยุธยา เอกสารสำคัญ ศิลปวรรณคดีต้องสูญเสียไปในครั้งนี้มากมายจนยากที่จะหาชิ้นโบราณวัตถุ หรือศิลปศาสตร์ที่สมบูรณ์ได้มากน้อย

ในสมัยที่ไทยมีการปกครองระบอบสมบูรณานาฎาสิทธิราชนั้น วัฒนธรรมย้อมแวดล้อมมองค์พระมหากษัตริย์กล่าวคือ ถ้ายุคใดบ้านเมืองสงบราบรื่นปราศจากศึกสงครามไม่มีการแตกสามัคคี และพระมหากษัตริย์สนพระทัยในการปรับปรุงวัฒนธรรมแล้วคันนั้นย่อมเจริญด้วยวัฒนธรรม⁷³

ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงสนพระทัยที่จะปรับปรุงวัฒนธรรมของบ้านเมือง ที่ถูกทำลายไปครั้งเสียกรุง แต่ไทยต้องขึ้นเป็นเยาว์ทำสังคมกับพม่าอยู่ตลอดรัชกาล การพื้นฟู วัฒนธรรมยังไม่ทันเป็นผลก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน พระราชกรณียกิจอันนี้จึงตกทอดมาเป็น ราชภาระของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชดำริว่า การพื้นฟู วัฒนธรรมไทยจึงเป็นมรดกตกทอดมาแต่โบราณนั้นจำเป็นที่จะต้องทำอย่างรีบด่วน ทรง เริ่มการพื้นฟูนี้นับแต่ครองราชสมบัติ แบ่งการพื้นฟูของรัชกาลที่ 1 ออกได้เป็น 4 ภาค

1. ทางนบนธรรมเนียมราชประเพณี
2. เรื่องการศาสนา
3. เรื่องตั้งระบบการปกครองบ้านเมืองรวมทั้งการข้าราชการกำหนด กฎหมาย
4. การพื้นฟูทางด้านศิลปศาสตร์⁷⁴

1. การพื้นฟูนบนธรรมเนียมราชประเพณี

พิธีราชภัฏ

“พิธีสำคัญที่สุดของทุก ๆ สังคมในโลกย่อมได้แก่พิธีที่รับรองหัวหน้าของสังคม นั้น”⁷⁵ ในประเทศไทยปัจจุบันด้วยระบบสมบูรณ์ถูกปฏิริหาร พิธีรับรองหัวหน้าสังคม คือ พิธีราชภัฏ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้เคยมีราชบุรีบพิธีราชภัฏก่อนแล้ว แต่ระเบียบ แบบแผนนี้ถูกทำลายไปในครั้งเสียกรุง ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เราไม่มีหลักฐานยืนยันว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำพิธีนี้หรือไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขึ้น ครองราชย์ ได้ทรงมีพระราชดำริที่จะทำพิธีราชภัฏให้ถูกต้องตามแบบแผนที่มีมาแต่ ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ในเวลาที่ขึ้นเสวยราชย์ใหม่ ๆ เหตุการณ์มานะเมืองยังไม่เรียบร้อย และกรุงเทพฯ ยังก่อสร้างไม่เสร็จ จึงทรงทำพิธีราชภัฏโดยย่อเสียครั้งหนึ่งก่อน คือ โปรดฯ ให้มีเพียงงานสวดมนต์ 3 วัน พระเครื่องตันและเสต๊จเลี่ยบพระนคร (การเสด็จ เลี่ยบพระนครมาจากคติของคนไทยรวมทั้งคนชาติอื่น ๆ ในอาเซียนคาดเนี่ยแต่โบราณว่า นครหลวงขันเป็นศูนย์กลางของประเทศและเป็นที่ประทับของพระมหาภกษ์ตรียนั้น) ประยิบ เสเมือนตัวแทนดินแดนทั้งหมดในอาณาจักร เป็นการประกาศว่าดินแดนทั้งหมดอยู่ใต้การ ปกครองของกษัตริย์พระองค์ใหม่แล้ว) พอกี๊ พ.ศ. 2328 เมื่อทรงประกอบพระราชกรณียกิจ

อันรีบด่วนอื่น ๆ เสร็จลงบ้าง และการก่อสร้างพระนครเรียบร้อยแล้ว จึงโปรดฯ ให้มีพิธีราชากิเบกที่สมบูรณ์อีกครั้งเพื่อให้เป็นแบบแผนแก่พระมหากษัตริย์องค์ต่อไป

โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการผู้ใหญ่สี่ท่านที่เคยทรงแบบแผนประเพณี ช่วยกันวางแผนเบื้องพระราชพิธีถวายโดยมีเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นประธาน เจ้าพระยาเพชรพิชัยได้ยึดแบบพระราชพิธีราชากิเบกในสมัยพระเจ้าอุทุมพรเป็นหลัก ลักษณะของพิธีโดยย่อมีดังนี้

นิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ 3 วัน เพื่อสวัสดิ์และทำน้ำมนต์สำหรับสรงพระมูรธาภิเบก ขณะเดียวกันพระมหามนต์จะทำพิธีทางศาสนาของตนในโรงพิธีต่างหากตลอดเวลาอีก 4 วันที่ 4 ในตอนเช้า เสด็จขึ้นทรงพระกระยาสนานบนมณฑปหุ้มผ้าขาวพระราชาคนละพระมหามนต์และเจ้าพนังงานกฎหมายลาภวันนี้สรง แล้วทรงครองขัตติยราชราภรณ์ ทรงรับน้ำอภิเบกและรับเทบที่เป็นพระมหาเศียรจากพระมหามนต์ที่นั่งประจำทิศทั้งแปดรอบพระแท่นที่ประทับโดยลำดับ ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เครื่องราชอิสริยยศ เครื่องราชบุปโภคมีพระราชดำเนินสันนุญาตให้สมณชีพระมหามนต์และอาณาประชาราชภูมิอ่อนนุ่ม เครื่องอุปโภค บริโภคในแต่ละวันตามสบายนสุดแต่ที่ไม่มีเจ้าของห่วงแหนเสร็จพิธีแล้วพระมหาเศียรทรงเครื่องตั้งใหม่ แล้วเสด็จออกจากเลี้ยบพระนคร

นอกจากพิธีบรมราชากิเบกแล้ว โปรดฯ ให้ฟืนฟูหรือปูรงแก้ไขพระราชพิธีอื่น ๆ อีก คือ

พิธีถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา

โปรดฯ ให้เปลี่ยนแบบแผนพิธีถือน้ำที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาบางอย่างคือครั้งกรุงเก่าเคยเริ่มด้วยถวายบังคมพระเชษฐบุปผา คือ พระรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ก่อน แล้วจึงไปสักการะพระรัตนตรัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริว่าที่ถูกควรสักการะพระรัตนตรัยก่อน จึงโปรดฯ ให้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้ข้าราชการที่เข้ามาถือน้ำพระพิพัฒนสัตยาเข้าไปถวายสักการะพระรัตนตรัยในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามก่อน แล้วจึงรับพระราชทานดื่มน้ำพิพัฒนสัตยา ต่อจากนั้นจึงออกมากอุทิศกุศลแผ่ผลให้ “ภุ่มเทพารักษ์ และ อากาศเทวดา”⁷⁷

พิธีพิชิตนก

เป็นพิธีเพื่อสวัสดิมงคลแก่การเพาะปลูก และแก้เกษตรกร

พระราชพิธีอาพาธพินาค

จุดประสงค์ของพิธีนี้เพื่อขับไล่โรคระบาดตามความคิดในสมัยนั้น แสดงให้เห็นถึงความห่วงใยในสวัสดิภาพที่พระมหาภัตตร์ทรงมีต่อประชาชน การทำพิธีมีดังนี้ นำปืนใหญ่มาตั้งรอบพระนครอารามนาฬะลงม่านแล้วมีการเลี้ยงพระ พระมหาภัตตร์ เจ้านาย ตลอดจนข้าราชการทั้งปวงจะถืออุโบสถศีล โปรดฯ ให้มีการหยุดราชการระยะหนึ่ง ให้ข้าราชการอยู่กับบ้านอย่างเดียวทั้งนี้เพื่อป้องกันการติดต่อของเชื้อโรค อาจมีการตั้งโรงทานแจกจ่ายอาหารแก่ราษฎรด้วย

พิธีจักรพรรดิราชเชิราก

ปรากฏว่าทำแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 เท่านั้น ต่อนั้นมาก็ไม่มีพระมหาภัตตร์องค์ใดทำพิธีอีก พิธีนี้คือพิธีสะเดาะเคราะห์ของพระมหาภัตตร์ ตามแบบอย่างที่ได้มาริ้งกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

พิธีโสกันต์

โปรดฯ ให้ทำพิธีโสกันต์หรือโภนจุกให้แก่พระราชนครสและชีดาตามแบบอย่างในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยเริ่มทำพิธีพระราชทานแก่เจ้าฟ้ากุนทลทิพยวดีเป็นองค์แรก พิธีรับและสมโภชขึ้น

ใน พ.ศ. 2344 ได้พระเครวตกุณธรรมสูญพระบารมี จึงโปรดฯ ให้จัดพิธีรับและสมโภชขึ้น

เมื่อจะทรงประกอบพระราชพิธีใหญ่ ๆ ที่ทรงมุ่งหมายให้เป็นพิธีที่ทำขึ้นต่อ ๆ ไป เป็นประจำก็ตี หรือพิธีที่ทำขึ้นเฉพาะคราวเฉพาะการ ก็ตี โปรดเกล้าฯ ให้มีประกาศเพื่อให้ราษฎรทราบกันทั่วในเขตผลและลักษณะของพระราชพิธีนั้น พระราชพิธีใหม่ที่ควรเปลี่ยนแปลงลักษณะไปบ้างเพื่อความเหมาะสม ก็ทรงจัดให้มีการแก้ไขปรับปรุงกันใหม่ ทำให้เห็นถึงพระอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า “ทรงเป็นเจ้าพระเป็นเจ้า แต่ไม่ถึงขั้นจะทรงเป็นกรานอยู่ในระเบียนใด ๆ หากทรงเห็นว่าไม่มีเขตผลอันสมควรที่จะยึดถือ”⁷⁸ ต่อจากสมัยรัชกาลที่ 1 มาแล้ว กษัตริย์พระองค์ต่อ ๆ มา ก็โปรดฯ ให้มี

การแก้ไขเพิ่มเติมลักษณะของพิธีต่าง ๆ โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 4, 5 และ 6 เพราะเป็นสมัยที่วัฒนธรรมตะวันตกได้แพร่หลายเข้ามายังเชิงอุปถัมภ์ทางศาสนา แต่ก็ทรงพยายามรักษาวัฒนธรรมตั้งเดิมของไทยไว้มากที่สุดที่จะทำได้

2. การปรับปรุงศาสนาและศีลธรรมของประชาชน

การปรับปรุงฟื้นฟูพุทธศาสนาซึ่งเสื่อมโกรลงภายหลังการเสียกรุงนับเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญที่สุดอันหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ก็ได้ทรงพยายามฟื้นฟูศาสนาเป็นอันมาก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า “การฟื้นฟูของพระองค์นั้น ทรงทำไปอย่างแบลอก ๆ ตามความนิยมของสมัยและสังคมที่เชื่อถือไสยศาสตร์เป็นข้อใหญ่”⁷⁹

การปรับปรุงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอาจแบ่งออกได้เป็นหัวข้อใหญ่ ๆ ดังนี้

1. การทำสังคายนาพระไตรปิฎก

ใน พ.ศ. 2331 โปรดฯ ให้มีการทำพระไตรปิฎกเป็นการทำครั้งที่ 9 นับแต่มีการทำพระไตรปิฎกมาทั้งหมด⁸⁰ และเป็นครั้งแรกที่มีการทำในประเทศไทย โปรดฯ ให้มีการประชุมสงฆ์ทั่วใหญ่ทำการทำพระไตรปิฎกครั้งนี้ มีจำนวนทั้งสิ้น 218 รูป และมีราษฎร์ 32 คน เข้าร่วมด้วย แบ่งพระองค์ออกเป็น 4 กอง ทำหน้าที่ตรวจสอบพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรมและสังคายนา การทำกันที่วัดนิพานาราม ซึ่งได้รับพระราชทานนามใหม่ในโอกาสนี้ว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์าราม โปรดเกล้าฯ พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นจำนวนมากเพื่อใช้ในการสังคายนาคราวนี้ และเสด็จไปถวายอาหารแด่พระสงฆ์ด้วยพระองค์เอง ทุก ๆ วัน วันละ 2 เวลา ตลอดระยะเวลา 5 เดือน ของการสังคายนา เมื่อการสังคายนาสำเร็จลงแล้ว โปรดฯ พระราชทานทรัพย์จ้างคฤหาสน์และพระสงฆ์สามเณรให้เจ้ากีฬาพระไตรปิฎกลงในใบลานและเย็บเป็นคัมภีร์ คัมภีร์ ๆ หนึ่งมีปกปิดทองทึบทั้งหน้าหลังและกรอบ จึงเรียกว่าพระไตรปิฎกฉบับทอง โปรดฯ ให้ประดิษฐานไว้ในหอพระมณฑีย์ราชรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ในระหว่างที่มีงานฉลองพระไตรปิฎกฉบับทองนี้เอง เกิดมีพลุกกลบบนหลังคาหอพระมณฑีย์ราชรม ไฟติดไหม้ขึ้นทั้ง ๆ ที่หอนี้อยู่กลางถนน จึงโปรดเกล้าฯ ให้กุมสระสร้างมณฑปขึ้นใหม่ พระไตรปิฎกฉบับทองนี้ ต่อมาได้เป็นแม่น้ำบันสำหรับตรวจสอบพระไตรปิฎกฉบับอื่น ๆ⁸¹

2. การกวดขันวินัยของพระสงฆ์และศีลธรรมของประชาชน

หลังจากเสียกรุงครั้งที่สองเป็นต้นมา การปักครองพระสงฆ์ย่อความเข้มงวดลงไปมาก มีพระสงฆ์เป็นอันมากที่มิได้ประพฤติอยู่ในพระธรรมวินัย ดังปรากฏอยู่ในพระราชนราภในกฎหมายพระสงฆ์ที่ออกในสมัยรัชกาลที่ 1 เช่น มีพระสงฆ์ที่ไม่ได้ศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแท้จริง ได้นำเอาพระธรรมมาแต่งเป็นกาพย์กลอนและเวลาเทศน์ยังใส่ถ้อยคำตลกหยาบช้าลงไปด้วย หรือมีเช่นนั้นก็ “คบหากันทำอุลามก เป็นօลະชີກິກຊີ ຄືອ ເສພສຸຮາຍາມເນ້າຕາລີ່ມ...ເຖິງວາລາງວັນກາຕັນ ອູໂທນ ແນ້ງ ທຸ່ນ ລະຄອນ ເປີນແສີຍດອຸບາສກ ສີກາພູດຈາຕະຫລັກຄອນ....ບາງພວກກິ່ງແດງທຸມແດງ... ດລຸມຕີ່ະ ສູບບຸ້ຮີ”⁸² เมื่อวินัยของพระสงฆ์ผู้เป็นสีบศาสนะและเป็นครูบาอาจารย์ของคนไทยในสมัยนั้นเป็นเชิงเพียงแค่ จะหวังให้ราษฎรทั่วไปอยู่ในศีลธรรมอันดีได้ยากนัก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงถือเป็นพระราชภาระรื้บด่วนที่จะกวดขันความประพฤติของพระสงฆ์ให้ถูกต้องตามพุทธบัญญัติโดยการออกกฎหมายพระสงฆ์ที่นั้น ห้ามพระสงฆ์กระทำการเสียหายประการต่าง ๆ เช่น

กฎหมายพระสงฆ์ฉบับที่ 1 ออกในปีแรกนี้ขึ้นเสวยราชย์ ให้พระสงฆ์กวดขันการเทศน์ให้ถูกต้องตามประเพณี

กฎหมายพระสงฆ์ฉบับที่ 2 ห้ามพระสงฆ์รับฝากรพย์สมบัติหรือพัวพันกับเรื่องทรัพย์ของชาวราษฎร

กฎหมายฉบับที่ 3 เนื่องจากมีพระสงฆ์บางรูปในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี คิดกบฏต่อพระมหากษัตริย์ จึงทรงสั่งว่า “ต่อไปให้เจ้าสำนักมีบัญชีกิจกัลยาณีบังคับบัญชาและมีหนังสือประจำตัว” เพื่อสะดวกในการปักครองคณะสงฆ์

กฎหมายฉบับที่ 6 ห้ามพระสงฆ์หากินจุกจิกกับชาวราษฎร

กฎหมายฉบับที่ 8 เป็นการวางหลักว่าพระสงฆ์ชนิดใดถือว่าเป็นอัล沙ชีบ้าง และทรงกำหนดวิธีการลงโทษ แก่ไข ป้องกันไว้ด้วย จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเอ้าพระทัยใส่ในเรื่องศีลธรรมของประเทศไทยอย่างจริงจังลึกซึ้งกฎหมายพระสงฆ์ฉบับนี้มีประโยชน์ต่อผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ จะได้ทราบว่าระดับศีลธรรมของสงฆ์และชาวราษฎรในสมัยนั้นเป็นอย่างไร

ในกฎหมายฉบับนี้ทรงกำหนดว่าพระสมม์ที่ประพฤติตัวอย่างไรจึงจะเรียกว่า เป็นอสังหาริมทรัพย์ “ชวนกันเที่ยวเข้าร้าน ตะหลาด คุสีก้า มือการกิริยาไม่ห่ม เดินหรืออย่างชาวราษฎร..และเที่ยวดูโขน หนัง ลกอน ฟ้อนชิบง และเล่นหมากรูก การพนัน ทั้งปวง” และเมื่อมีหญิงสาวไปนอนน้ำมนต์ก็จะชวนเหยี่ยงนั้น “นั่งในกฎในที่กำบังอันควร จะเกี้ยวพาหนายิกหยอกสัมผัสภายใน กระทำเมณฑลธรรมได้นั้น ฝ่ายภิกษุสามเณรนำไปตามหากรั้นรั้นเดียเข้ากับสีกาแล้วก็เข้าบ้านนอนบ้านผิดเพลาราตรี”⁸³

เพื่อป้องกันไม่ให้พระสมม์ต้องกระทำการผิดดังนี้ จึงทรงห้ามพวกซึ่มให้เข้าไปอยู่ ในวัดอย่างเด็ดขาด ให้มูลนิยมดำรงความดีของหญิงทั้งปวงหมั่นตรวจสอบว่าถ้าล่วงเสื่อมเสียในปகครองของตนเมื่อใดปรักไคร่กับพระสมม์ เนื่องในวัด ผู้ใดละเมิดมีผิดทั้งเฉพาะตัวและผิดถึงผู้ปกครองบ้านเมืองด้วย พระสมม์ที่ทำผิดถึงอกฤษณ์ไทย ต้องบังคับให้สืกจากสมณเพศ สึกแล้วมีโทษให้ลักแกะเป็นไฟรหลงใช้ราชการที่หนัก เพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป⁸⁴

ส่วนในด้านการกวดขันศีลธรรมของประชาชนนั้นทรงพยายามส่องเตือนให้ข้าราชการและประชาชนได้เข้าฟังธรรมและรักษาศีล พระองค์เองได้ทรงปฏิบัติเป็นตัวอย่างด้วยเวลาเข้ามักเสด็จออกทรงบำราศ ตอนสายก็จะหยิบตากหารเลี้ยงพระฉันเพล เวลาค่ำจะทรงสดับพระธรรมเทศนา กัณฑ์หนึ่งทุกวัน

เพื่อกวดขันมิให้ประชาชนมัวเมาอยู่ในอบายมุขโดยเฉพาะอย่างยิ่งในการพนัน เพราะทรงเห็นว่าเมื่อผู้เล่นต้องเสียไปมาก ๆ จะนำเอาลูกเมีย ทรัพย์สินทั้งปวงไปขาย เพื่อเอาเงินมาเล่นต่อไปอีก เมื่อหมดหนทางขายก็จะประพฤติตามเป็นโจร ในที่นั้นแรกทรงกวดขันเอา กับข้าราชการก่อน ทรงออกพระราชกำหนดห้ามข้าราชการเล่นการพนัน กินเหล้า ดังนี้

“....ตั้งแต่นี้เป็นไปเมื่อหน้า ถ้าผู้ใดยกเสพสุรา เกสั่นเป็นปุ่นแหงก้าในสถานที่แห่งใดก็ตี มีผู้ฟ้องร้องว่าถูกล่าพิจารณาเป็นสัก จะให้ลงพระราชอาญาตามเชี่ยนสามยก.... ฝ่ายนายบ่อนหัวเบี้ยไทยจึงเป็นใจให้เข้าเหล้นแลกดรอลง จะเอาตัวนาน่อนหัวเบี้ยลงพระราชอาญาเชี่ยน 30 ที....”⁸⁵ ข้าราชการที่ฝ่าฝืนหากถูกจับได้ นอกจากจะโดนเชี่ยนแล้ว จะถูกถอนออกจากตำแหน่งอีกด้วย⁸⁶

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงพิจารณาเห็นว่ามีรายภัยเป็นจำนวนมากยังเชื่อถือโศคลางและบุชาพิสาทานเท่าอย่างเมฆ แต่ทรงตระหนักรักความเชื่อถือ

เช่นนี้ได้ฝังกรากในจิตใจของประชาชนส่วนใหญ่มาเป็นเวลาแสนนาน จะบังคับให้เลิก เชื่อถือนั้นเป็นไปไม่ได้ จึงทรงใช้พระปรีชาญาณแก้ไขป้องปรนมิให้ระบบการเมืองต่อความรู้สึกของประชาชนมากเกินไป โดยมิได้ทรงห้ามปราบการนับถือภูตผีปีศาจเพียงแต่ทรงออกพระราชกำหนดว่า ราชภูมิควรนับถือภูตผีวิญญาณมากกว่าพระรัตนตรัย ดังนี้

“....พญสูตรนั้นถึงจะนับถือพระภูมิเจ้าที่เทพารักษ์นั้น ก็ถือเอาแต่โดยจิตคิดว่าเป็นมิตรสหายเป็นที่ป้องกันอันตรายมิได้คิดว่าประเสริฐกว่าพระรัตนตรัยชาธิคุณมิได้....”
ทรงมีพระบรมราชโองการสั่งว่า

“แต่เนื้อไปเมื่อหน้า ให้ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ ผู้น้อย ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรม การเมือง เอก โภ ศรี จัตวา ทั้งปวงบันดา米สาร (คาด) เทพารักษ์พระภูมิเจ้าที่ และเสือเมือง ทรงเมืองให้บำรุงซ้อมแปลงที่ปรักหักพัง...แล้วแต่งเครื่องกระยาบวด ผลไม้ สำราญ เป็นต้น และขูปเทียนของบูชา ฟ้อนรำ รำบวงสรวงพะลี...ซึ่งอันสมควรแก่เทพารักษ์ แต่อย่า�ับถือว่ายิ่งกว่าพระไตรสรณะคุณ ห้ามอย่าให้พลีกรรมด้วยช่าสัตว์ และให้กระทำบุญให้กานรักษชาติ”⁸⁷

3. การสร้างปฏิสัมพันธ์และรักษาวัดและวัตถุนิค่าทางพุทธศาสนา

ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นพระอารามหลวงในพระราชวัง และอัญเชิญพระแก้วมรกตจากวังเดิมชนบุรี มาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ

โปรดฯ ให้สร้างวัดสุทัศน์ปืนกลางพระนคร แต่เต็จสรรคุณก่อนสร้างเสร็จ

โปรดฯ ให้ปฏิสัมพันธ์วัดโพธิ์ซึ่งชารุดทรงด้วยหินอ่อนจะร้างอยู่แล้ว และพระราชนามว่าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม การปฏิสัมพันธ์ทำกันเป็นการใหญ่ ดำเนินงานอยู่หลายปีจึงสำเร็จ เพราะเป็นวัดอยู่ใกล้พระราชวัง

นอกจากวัดโพธิ์แล้ว โปรดฯ ให้ปฏิสัมพันธ์วัดสะเกศ วัดราชบูรณะ วัดสังฆชี ซึ่งต่อมามาได้ชื่อว่าวัดนิพพานาราม (วัดมหาธาต)

ส่วนวัดตามหัวเมือง โปรดฯ เกล้าให้สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ บูรณะนบทพระพุทธบาทที่จังหวัดประบูรี และวัดอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก

ในการรักษาวัดถือมีค่าทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระพุทธรูปองค์สำคัญของไทยนั้น โปรดฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปจากสุโขทัย พิษณุโลก สวรรคโลก

ลพบุรี และอยุธยา มาประดิษฐฐานที่วัดต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมากร่วมทั้งสิ้นถึง 1,248 พระองค์ องค์ไหนที่ชำรุดก็โปรดฯ ให้ซ่อมหล่อต่อพระอวัยวะที่ชำรุด แปลงพระพักตร์ให้งดงาม และประดิษฐฐานไว้ที่ระเบียงวัดโพธิ์เป็นส่วนใหญ่ พ.ศ. 2337 โปรดฯ ให้ชื่อพระคริสต์บรรเพชญ ซึ่งถูกพม่าเผาทำลายเพื่อลอกเอาหงอนคำที่หุ่มองค์พระไปในคราวเสียกรุง ลงมาจากศรีอยุธยาแต่แรกมีพระราชดำริจะหล่อองค์พระขึ้นมาใหม่ให้อยู่ในสภาพดังเดิม แต่พระองค์ชั้นผู้ใหญ่ถวายความเห็นว่า การที่จะยุบประพุทธรูปเดิมแล้ว หล่อขึ้นใหม่นั้นมิบังควร จึงโปรดฯ ให้อัญเชิญพระคริสต์บรรเพชญไว้บนฐานพระเจดีย์ที่วัดโพธิ์ แล้วก่อพระเจดีย์ล้อมรอบทับองค์พระไว้^{๘๘} เป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมใบไม้ เรียกว่าเจดีย์คริสต์บรรเพชญดามญาน (ต่อมานิรชากลที่ ๓ ได้โปรดฯ ให้สร้างเจดีย์เพิ่มเติมในบริเวณนี้อีก ๒ องค์ องค์สีขาวสร้างถาวรชากลที่ ๒ องค์สีเหลืองสำหรับพระองค์เอง ในรชากลที่ ๔ โปรดฯ ให้สร้างขึ้นอีก ๑ องค์ เป็นเจดีย์สี่เหลี่ยม) นอกจากนั้นโปรดฯ ให้อัญเชิญพระโลกนาถลงมาจากวัดพระคริสต์บรรเพชญ จังหวัดอยุธยามาประดิษฐฐานที่วัดโพธิ์ ในพ.ศ. 2351 โปรดฯ ให้อัญเชิญพระคริศาภิมุนี จากสุโขทัยมาประดิษฐฐานเป็นพระประธานที่วัดสุทัศน์ ขณะนั้นทรงพระชราภาพมากและประชวรอยู่แล้ว แต่ทรงมีพระอุตสาหะวิริยะที่จะดำเนินการให้เสร็จเรียบร้อย จึงทรงฝืนเสด็จพระราชดำเนินตามกระบวนการแห่พระ โดยมิได้ทรงฉลองพระบาทจนถึงพลับพลาที่ประทับถึงกับทรงชวนเชพระวรกาย เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรานุชิตรีบรับพระองค์ไว้ได้

การตั้งระบบของการปักกรองและการชำระกฎหมาย

การปักกรอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงเคยดำรงตำแหน่งสมมุหนายกซึ่งเป็นตำแหน่งสำคัญทางการปักกรองมาก่อนในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พomoถึงสมัยของพระองค์เอง จึงทรงเอาพระทัยใส่และมีความรอบรู้ในด้านการปักกรองเป็นอย่างมาก โดยส่วนใหญ่แล้ว สำหรับระเบียบบริหารราชการแผ่นดินในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค พระองค์ทรงยึดแบบแผนที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย จะทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงบ้างเป็นส่วนน้อย จะได้กล่าวถึงการปักกรองนี้โดยละเอียดในบทต่อไปที่ว่าด้วยการปักกรองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การชำระกฎหมาย

ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีประมวลกฎหมายเป็นหลักในการปฏิบัติราชการ เพราะภายหลังการเสียกรุงแก่พม่า ตัวบทกฎหมายของไทยจะจัดราชายสูญหายไปเป็นอันมาก ดังปรากฏในพระราชบัญญัติถึงความยุ่งเหยิงของกฎหมายในเวลาหนึ่งว่า ตัวบทกฎหมายที่มีอยู่สิบส่วนนั้น หายไปเสียเก้าส่วน เหลืออยู่เพียงส่วนเดียว ทรงตั้งพระทัยอยู่แล้วที่จะชาระกฎหมายไทยและรวมรวมไว้เป็นหมวดหมู่ แต่ในตอนต้นรัชกาลต้องทรงบัญชาการทำศึกกับพม่าอยู่หลายครั้งหลายครา จนใน พ.ศ.2347 เกิดคดีขึ้นคดีหนึ่ง ซึ่งความจริงไม่ใช่คดีใหญ่โต หากเป็นเหตุให้ทรงมีพระบรมราชโองการให้มีการชำระกฎหมายเป็นการใหญ่ คดีที่ว่านี้คือ เรื่องอุบดแดงป้อมพ้องหย่านบุญศรีสามี ซึ่งเป็นช่างเหล็กหลวง นายบุญศรีจึงร้อง

ทุกข์กล่าวโภชนาหารรถว่าเป็นซึ้งกับ-ภารยาดัน นายบุญศรีไม่มีผิดจึงไม่ยอมหย่าแต่ลูกชุน ณ ศาลหลวงพิจารณาแล้วให้อำแดงป้อมหย่าขาดจากนายบุญศรีได้ นายบุญศรีจึงนำความไปปร้องเรียนเจ้าพระยานครครีธรรมราช (ตามกฎหมายในสมัยนั้นภารยาเมสิทธิ์ฟ้องหย่าสามีได้ และจะได้รับทรัพย์สินทั้งหมดก่อนแต่งงานเป็นของตน แต่หากหยิงเป็นฝ่ายผิดเช่นมีชู้ สามีฟ้องหย่า สามีจะได้รับทรัพย์ทั้งหมดของหญิงด้วย ในกรณีนายบุญศรีนี้หากอ่ำแดงป้อมมีชู้จริง แต่อ่ำแดงป้อมเป็นฝ่ายฟ้องหย่าและศาลตัดสินให้หย่าได้ จึงไม่ยุติธรรมต่อนายบุญศรี) เจ้าพระยานครครีธรรมราช "ได้นำความเรื่องนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริว่า หญิงอกใจชายแล้วมาฟ้องหย่าชายและลูกชุน ณ ศาลหลวงก็พิจารณาให้หย่าได้นั้นไม่ยุติธรรม จึงมีดำรัสสั่งให้นำกฎหมาย ณ ศาลหลวงมาตรวจสอบกับฉบับที่หอหลวง (อันเป็นที่รวมหนังสือราชการ) และฉบับข้างที่ (สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงเปิดผลิกได้เสมอ) การสอบสวนได้ความว่าต้องกันหล้ามฉบับ คือ ชายไม่มีผิด แต่ภารยาขอหย่าเท่ากับกรณีหญิงขอหย่าชายจึงให้หย่าได้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริว่า ถ้าเช่นนั้น กกฎหมายที่มีอยู่จะต้องพั่นเพือนิปริตรไปเป็นแน่ จึงโปรดฯ แต่ตั้งคณะกรรมการชาระกฎหมายขึ้น มีทุนสนับสนุนไว้หารเป็นประชาน นอกนั้นมีอาลักษณ์ 4 นาย ลูกชุน 3 นาย และราชบัณฑิต 4 นาย ทำการตรวจสอบชาระกฎหมายที่มีอยู่ในหอหลวงตั้งแต่พระธรรมศาสตร์มาให้ถูกต้อง และขัดเข้าเป็นหมวดหมู่"

คณะกรรมการทำการชาระกฎหมายอยู่ 11 เดือน จึงแล้วเสร็จ โปรดฯ ให้อาลักษณ์คัดลอกไว้เป็น 3 ชุด ชุดหนึ่งมี 41 เล่ม ให้ประทับตราพระราชสีห์ (ตราประจำตำแหน่งสมุหนายก) พระชชสีห์ (ตราประจำตำแหน่งสมุหกลาโหม) และตราบัวแก้ว (ตราประจำตำแหน่งโภษาธิบดี-กรมท่า) ลงทุกเล่ม จึงเรียกกันต่อมาว่า กกฎหมายตราสามดวงรวมทั้งสิ้นมี 123 เล่ม โปรดฯ ให้เก็บไว้ที่ห้องเครื่อง (ห้องส่วนพระองค์พระมหา演ตระกิจอาจเป็นห้องสมุดก็ได้) 1 ชุด ไว้ที่ศาลหลวง 1 ชุด และที่หอหลวงอีก 1 ชุด และทรงมีพระราชดำรัสสั่งว่า ในการตัดสินคดีใด ถ้าหนังสือกฎหมายที่ใช้พิจารณาไม่มีตราสามดวงปรากฏอยู่ มิให้เชื่อฟังคำพิจารณาเป็นอันขาด (ในปัจจุบันกฎหมายตราสามดวงที่ว่านี้ มีเหลืออยู่ที่กระทรวงยุติธรรม 37 เล่ม หอสมุดแห่งชาติ 42 เล่ม รวม 79 เล่ม นอกนั้นชำรุดหรือสูญหายไป)

จะเห็นได้ว่าจุดประสงค์ของการรับรวมกฎหมายตราสามดวงนี้มิใช่เป็นการออกกฎหมาย แต่เป็นการนำเอกสารกฎหมายเก่าที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยานำมาซึ่งเอกสารข้อผิดพลาดต่าง ๆ ออกไป⁹¹ และกฎหมายตราสามดวงนี้หมายลักษณะเป็นประมวลกฎหมายโดยแท้จริงไม่ แต่เพื่อการรับรวมชาระสะสางบทกฎหมายที่กระจัดกระจายอยู่ให้มาเป็นหมวดหมู่ ย่อมถือว่าเป็นการประมวลและอาจเรียกกฎหมายตราสามดวงเป็นประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ได้⁹² การชำระกฎหมายครั้นนี้ ถือว่าเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

นอกจากการรับรวมชาระกฎหมายเก่าแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงออกกฎหมายเพิ่มเติมขึ้นอีก รวมทั้งสิ้น 45 ฉบับ บางฉบับโปรดฯ ให้เมียนต่อท้ายกฎหมายเก่าตามหมวดหมู่และมีพระราชบัญญัติที่ออกในสมัยรัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้แยกเอาไว้ต่างหาก เรียกว่าพระราชบัญญัติที่มีกฎหมายพระสงฆ์มี พระราชกำหนด กม. เช่นใน พ.ศ. 2328 ทรงออกพระราชกำหนดลงโทษไพร่ที่หนีงานเป็นดัน

การฟื้นฟูทางด้านศิลปศาสตร์

การฟื้นฟูวรรณคดี

วรรณคดีของไทยสูญหายไปเสียมากในสมัยเสียกรุง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีพระราชประสงค์ที่จะรับรวมวรรณคดีสำคัญ ๆ ที่ได้เคยเผยแพร่หลายอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยามาแต่งขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง นอกจากรับรวมเรื่องเก่า ๆ แล้ว ยังทรงสนับสนุนพระราชวงศ์และนักปราชญ์ราชบัณฑิตให้แต่งวรรณคดีใหม่เพิ่มขึ้นอีก พระองค์เองก็ทรงเข้าร่วมนิพนธ์วรรณคดีสำคัญ ๆ ไว้ด้วย ถึงแม้จะทรงมีพระราชกรณียกิจอื่น ๆ อยู่ท่วมท้น นอกจากวรรณคดีของไทยแล้ว ยังได้มีการแปลวรรณคดีของชาติอื่นและนำมาแต่งเป็นภาษาไทยไม่น้อย เช่น วรรณคดีจีน วรรณคดีมอญ และวรรณคดีชาว ในสมัยนี้ ยังได้เริ่มมีวรรณคดีประเภทร้อยแก้วขึ้นอีกด้วย

ในการฟื้นฟูวรรณคดีนี้ โปรดฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งสิบห้าและชรา瓦สให้ช่วยกันสังสรรค์วรรณคดีขึ้น โครงการดังทางเดิมที่ทำกันนั้น การรับรวมวรรณคดีที่มีมาแต่เดิมและแต่งขึ้นใหม่ที่ประสบอุปสรรคไม่ใช่น้อย เพราะเรื่องราวเก่า ๆ ที่จำ ๆ ขึ้นมาเน้นต้องสืบตามมาจากปากคำของบุคคลที่รู้ และขอเรื่องเก่า ๆ ที่เป็นเล่มสมบูรณ์ที่มีผู้เก็บ

รักษาไว้ แต่บุคคลผู้บอกเล่าหรือรักษาต้นฉบับเดิมมักจะห่วงเห็นไม่อยากให้คนอื่น ๆ รู้ และไม่อยากให้หนังสือแก่ผู้ใด บางทีจึงต้องปังคับกันและให้สาบานว่าจะเล่าเรื่องตามจริง⁹³

วรรณคดีในสมัยรัชกาลที่ 1 มีทั้งพระราชนิพนธ์ เรื่องที่มีพระบรมราชโองการให้กวี หรือนักประชัญญ์นำไปแต่ง และเรื่องที่กวีและนักประชัญญ์คิดแต่งกันขึ้นเอง

วรรณคดีที่เรียกว่าพระราชนิพนธ์นั้น พระมหาชนชริย์มได้ทรงอาทั้งหมด มีบางตอนที่ทรงเอง และบางตอนให้กวีหรือนักประชัญญ์ราชบัณฑิตที่มีความสามารถช่วยกันนิพนธ์และพระมหาชนชริย์จะเป็นผู้ตรวจสอบแก้ แต่ครั้งเป็นผู้แต่งตอนใดบ้างนั้นไม่มีหลักฐานปรากฏ

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ทรงพระราชนิพนธ์กลอนไว้มาก ความจริงแล้วผู้ที่เป็นแม่ทัพและนักปักของที่สามารถอย่างพระองค์ไม่จำเป็นจะต้องเป็นศิลปินหรือกวี แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสนพระทัยในด้านอักษรศาสตร์ด้วย ทรงหวังจะให้มีวรรณคดีเป็นมาตรฐานสืบท่อไป จึงทรงพระอุตสาหะแต่งกลอนได้ยาว ๆ ฝีพระโอชูนับว่าปานกลาง สัญคยาที่ทรงใช้ก็พุดตรง ๆ เป็นสำนวนทหา⁹⁴ ภาษาเก่าเรียบ ๆ ไม่สูงหรือหยาบโลน บทพระราชนิพนธ์สำคัญ ๆ ได้แก่

พระราชนิพนธ์เรื่องรำเกียรติ

เรื่องรามเกียรติ หรือ รามายณะนี้เป็นวรรณคดีอินเดียที่ได้แพร่หลายเข้ามาในเขตอาเซียนภาคเนียมาแต่โบราณ เป็นเรื่องที่ประทับใจและมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนไทยมาช้านาน จึงทรงหยิบยกเรื่องรามเกียรติมาร่วมแต่งขึ้นไว้เป็นหลักฐาน เรียกพระราชนิพนธ์เล่นนี้ว่า รามเกียรติรัชกาลที่ 1 แต่งเป็นกลอนบทละครตลอดเรื่อง มีจุดประสงค์เพื่อร่วมรวมเรื่องราวอันยีดยาวในรามเกียรติไว้ทั้งหมดเก็บไว้เป็นตำราทับ มีทั้งหมด 102 เล่ม รวมเป็นคำประพันธ์ทั้งสิ้นถึง 195,840 คำ นับว่าเป็นหนังสือที่ยาวมากที่สุดเรื่องหนึ่งในวรรณคดีไทย⁹⁵ ทำนองกลอนโดยทั่วไปควรนับว่าเป็นกลอนบทละครที่ดีที่สุดไว้เรื่องหนึ่ง ถ้อยคำที่นำมาใช้ล้วนได้น่าหนักและได้ความดี กระบวนการกลอนราบรื่น ไม่ต่ำถูกตะกัก ดังกลอนบทละครสมัยกรุงศรีอยุธยา⁹⁶

นอกจากเรื่องรามเกียรติแล้วยังมีบทละครที่สันนิษฐานว่าเป็นบทพระราชพิพเน็ช
อีก 3 เรื่อง คือเรื่อง ดาหลัง อิเทนา และ อุณรุก และมีพระราชพิพเน็ชอยู่ ฯ อีกเรื่องหนึ่ง
คือ เรื่อง นิราศทำดินแดง มีบันทึกปีที่ทรงเรื่องไว้ตรงกับ พ.ศ. 2329 อันเป็นปีที่เสด็จ
ไปปราบกับพม่าที่ทำดินแดง

นอกจากนี้แล้วยังโปรดฯ ให้แต่งพงคาวดารขึ้น โดยพระองค์เองมีส่วนช่วยข้าราชการ
ด้วย ใน พ.ศ. 2338 ในปัจจุบันคือ พงคาวดานฉบับพันจันทน์มาก

นอกจากพระราชพิพเน็ชแล้ว ยังมีวรรณคดีสำคัญอื่น ๆ ที่เป็นผลงานของกวีเอก
ในราชสำนักในสมัยนั้น กวีคนสำคัญ ๆ ได้แก่

เจ้าพระยาพะระกุล (หน)

มีความสามารถแต่งคำประพันธ์ได้ทั้งร้อยแก้ว และร้อยกรอง ร้อยกรองที่เจ้า
พระยาพะระกุลแต่งได้ดีเป็นเยี่ยมคือ โคลง ฉันท์ กลอน และร่าย งานสำคัญของกวีผู้นี้
คือ ลิลิตเพชรมงคล แต่งไว้ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี

ร่ายยาวเก็น້ນหาชาติ กัณฑ์กุมารและมหรี ซึ่งยังใช้เทคนิค้อยู่จนทุกวันนี้

กาภีกลอนสุภาพ มีสำนวนกลอนไฟเราะเด่นที่สุดในกระบวนการกลอนทั้งหมดของท่าน

โกรงพญายาตราเพชรพวง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมี
พระดำรัสให้แต่งถวาย กล่าวถึงกระบวนการเรือต่าง ๆ

ส่วนในด้านร้อยแก้ว งานที่เด่นที่สุดคือ เรื่อง สามก๊ก และ ราชเชิรราช

นอกจากนี้แล้ว เจ้านายพระองค์อื่น ๆ ยังได้สนับสนุนให้มีการแต่งวรรณคดีเพิ่ม
ขึ้นอีก เช่น สมเด็จกรมพระราชวังหลัง (เจ้าฟ้ากรมหลวงอนรุกษ์เทเวศร์) ได้ทรงส่งเสริม
ให้แต่งเรื่อง ไชยั่น โดยแปลจากพงคาวดารจีน แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าใครเป็นคนแต่ง

เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสนุก (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาสป) พระราชโโกรสได้มีรับสั่งให้พระวิเชียรประชาน (น้อย) เจ้ากรมราชบันทิตขาวเรียนเรียง
พงคาวดารเหนือ ขึ้นในปี พ.ศ. 2350

2. สถาปัตยกรรม โปรดฯ ให้สร้างและบูรณะวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก ที่
เด่นในเชิงศิลป์ ได้แก่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยเฉพาะบนประดุจพระอุโบสถที่ฝัง
ด้วยมุก เป็นภาพรามเกียรติ

3. จิตวิรรณ ทรงสร้างวัดวาอารามไว้เป็นจำนวน แต่ละวัดมีอาคารหลาຍหลัง และอาคารเหล่านี้มีภาพประดับนั่งภายในเช่น วัดพระเชตุพน วัดสระเกศ และวัดพระแก้ว ในปัจจุบันเป็นการยกที่จะบ่งว่าภาพเหล่านี้ ภาพไหนเป็นฝีมือช่างในสมัยรัชกาลที่ 1 เพราะได้มีการซ้อมเชมหลาຍครั้ง แต่พอเชื่อได้ว่าการซ้อมเชมแต่ละครั้ง คงจะดำเนินเรอยตามของเดิมเป็นส่วนมาก

4. ปฏิวัติกรรม ไม่สูงขึ้นใหม่เท่าใด มุ่งจะรวบรวมของเก่ามารักษาไว้ให้ซอกซ้ำ ต่อไปเป็นส่วนใหญ่ เช่น โปรดฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญฯ จากสุโขทัย อุบลฯ และหัวเมืองอื่น ๆ มารวบรวมไว้ที่วัดโพธิ์เป็นจำนวนมาก พระพุทธรูปสำคัญที่สร้างขึ้นใหม่ก็มีเช่น พระคันธารราฐ

5. นาฏกรรม ทรงอุปถัมภ์บำรุงนาฏศิลป์ด้วยพระองค์เอง ทรงมีข้าราชการนักกรา ไว้ในพระราชสำนัก ทั้งวังหลวงและวังหน้า

บทสรุป

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าประวัติศาสตร์ในวันพุทธศบดีที่ 7 กันยายน พ.ศ. 2352 มีพระชนมายุได้ 72 พรรษา ทรงครองราชสมบัติได้ 28 ปี มีพระราชโอรสธิดา รวมทั้งสิ้น 42 พระองค์ เป็นหญิง 25 พระองค์ ชาย 17 พระองค์

ตลอดรัชสมัยของพระองค์ถือได้ว่าเป็นสมัยของการฟื้นฟู (Restoration) โดยแท้จริง กล่าวคือ ทรงฟื้นฟูอำนวยการเมือง และฟื้นฟูอิทธิพลของไทยที่เสื่อมโกร姆 ไปตั้งแต่ครั้งเสียกรุงให้กับรุ่งเรืองขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ทางด้านการเมือง ทรงฟื้นฟุความสงบภายในประเทศ ทรงตั้งราชธานีขึ้นใหม่และทรงสถาปนาราชวงศ์ใหม่ คือราชวงศ์จักรี ขึ้นปกครองประเทศไทย ที่เกี่ยวข้องต่างประเทศทรงต้องทำสังคมากับพม่าเพื่อรักษาเอกสาร และแผ่นดินแดนของไทยไปทางทิศตะวันตกให้เท่าเทียมกับที่ไทยเคยได้ปกครองมาในสมัยอยุธยา ทางด้านเหนือ อำนวยของไทยแพร่ไปตลอดแคว้นล้านนา และอาณาจักรลาว ทางตะวันออกไทยมีอำนาจเต็มที่ในเบนาร และทรงดำเนินนโยบายเป็นไมตรีกับญวน ทางด้านใต้ไทยได้หัวเมืองในแหลมลายกลับคืนมาดังเดิม พระราชกรณียกิจด้านนี้ทรงทำเสริมต่อจากพระเจ้ากรุงมนูรีได้ทรงไว้ ส่วนการฟื้นฟูวัฒนธรรมไทยนั้น ถือเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญยิ่งของรัชกาลที่ 1 ทรงพระอุตสาหะวิริยะฟื้นฟูวัฒนธรรมไทยในสมัยอยุธยาให้

กลับรุ่งเรืองขึ้นอีกครั้ง ทั้งในด้านการปกครอง ศาสนา ศิลป วรรณคดี ทรงมุ่งที่จะรักษาของเดิมไว้เป็นแบบแผนต่อไป จึงมีได้ทรงประดิษฐ์คันคิดสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นมากนัก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจดังกล่าว นี้ให้บรรลุผลสำเร็จอย่างดียิ่ง Wenk ได้วิจารณ์เกี่ยวกับพระบรมราชานุสาวรีย์ “ภายหลัง ยุคที่ไทยกลایเป็นชาติอ่อนแอกลายเป็นป้ายสมัยอยุธยา และภายหลังภัยพิบัติใน ค.ศ. 1767 (พ.ศ. 2310 เมื่อไทยเสียกรุงศรีฯ ที่สอง) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสามารถนำประเทศไทยไปสู่ความเป็นมหาอำนาจขึ้นใหม่อีกครั้ง โดยมีฐานะเท่าเทียมกับพม่าและเวียดนาม ซึ่งเป็นชาติที่มีอำนาจมากและเป็นศัตรูของไทย ต้องถือได้ว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความสามารถเด่นที่สุดพระองค์หนึ่งของไทย เมื่อพิจารณาถึงสภาพเหตุการณ์ของไทยในตอนนั้นแล้ว จะเห็นว่าพระองค์สามารถปฏิบัติพระราชภารกิจ ให้ลุล่วงไปได้โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชภารกิจ ในด้านการทหารและการรักษาเสถียรภาพความมั่นคง ในประเทศโดยอาศัยพระบรมราชานุสาวรีย์ในการตัดสินพระทัยได้อย่างรวดเร็ว ความเข้าพระทัย และรอบรู้อย่างแท้จริงเกี่ยวกับนโยบายในการปกครองประเทศไทยและการส่งความ การคำนวน คาดคะเนเหตุการณ์ล่วงหน้าอย่างระมัดระวังยิ่ง และพระบรมราชานุสาวรีย์ในการเลือกใช้ข้าราชการทหารและพลเรือนที่มีความสามารถ (—after the period of political weakness of the last Ayuthaya Kings and after the catastrophes of 1767 - Rama I was able to lead Thailand to a new strength and power and to put it once again in the same rank with its mighty and generally hostile neighbors, Burma and Vietnam. Rama I must be ranked among the most outstanding rulers of Thailand. The tasks arising from the situation which confronted him in his country, above all these of military and internal political consolidation required the ability to make rapid decisions, insight into strategy, a carefully calculated estimate of possibilities, and last but not least, a wise choice of military and civilian advisers.)⁹⁷

ส่วนนี้อวิจารณ์ของนักประชญ์ทางฝ่ายไทย คือ พระ wang ซึ่งเชื่อว่า ทรงมีทิพยลักษณ์ พฤติกรรม “ได้ทรงกล่าวถึงพระบุคคลิกลักษณะของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ดังนี้

“ทรงเป็นบุคคลที่สม่ำเสมอ บำเพ็ญพระราชกิจเป็นระเบียบ...ทรงพระบัญญา
เฉียบแหลมประกอบด้วยพระสติมั่นคงหนักแน่น ทรงตั้งอยู่ในสุจริตธรรม ทรงรู้จักประมาณ
เหตุการณ์เป็นอย่างดี ทรงมีพระราชหฤทัยแన่วแน่แข็งขัน ทรงมีพระอนามัยแข็งแกร่ง
คุณหลานี้ประกอบกันทำให้พระองค์ทรงมีความสำเร็จในชีวิตทุกด้านตลอดเวลาอันยาวนาน”⁹⁸

.....

เชิงอรรถบทที่ 1

1. มร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์ “ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์” ผลงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 1 เดือน มกราคม พ.ศ. 2510 หน้า 95
2. Sir John Bowring: The Kingdom and People of Siam, Vol. I. (London, 1969) p. 65-66
3. ศิริ เปรมจิตต์ พระบรมราชอัครวังศ์ (กรุงเทพ พ.ศ. 2514) หน้า 54-55
4. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชนัตถเลขา (กรุงเทพ 2505) หน้า 387
สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ในหนังสือเรื่อง “ไวยรนพ่า” (กรุงเทพ 2514) หน้า 524 ว่า “ความที่อะแซหุนกีก่อการนี้ มีผู้ศึกษาโบราณคดี บางคนเห็นว่าเป็นกลุ่มขยัญของอะแซหุนกี ประสงค์จะให้เกิดระแวงกับพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ความเห็นเช่นกล่าวนี้ไม่สังสัยว่าความจริงจะเป็นอย่างอื่น ด้วยต่อมมาพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งเจ้าพระยาจักรีเป็นสมเด็จเจ้าพระยาให้มีราชทินนามว่า สมเด็จเจ้าพระยามหาภัชตร์ศึก”

ในหนังสือเรื่อง “เจ้าชีวิต” หน้า 125 พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงกล่าวถึง เหตุการณ์ตอนนี้ไว้ว่า “เมื่อเร็วๆ นี้ มีนักประพันธ์ไทยออกความเห็นว่า อะแซหุนกีพูดเช่นนั้น โดยความตั้งใจจะก่อความอวิริห่วงเจ้าพระยาจักรีและพระเจ้า ตากสิน และว่าพอกลับจากการพบกับครัวนั้น เจ้าพระยาจักรีกับบังเกิดความมักใหญ่ ไฟลุยขึ้น แต่นักประพันธ์ผู้นั้นหมายເວົກສາຫວີວ່າໄປເປັນພຍານມີໄດ້ ຂຶ້ອສຳຄັງຢູ່ວ່າ ນັບຕັ້ງແຕ່ນັ້ນນາ ພມ່າມີໄດ້ຍັກທັນມາບຸກຮູກໄທຢັກຕອດຮັບກາລພະເຈົາຕາກສິນ”

5. มีผู้กล่าวว่า การที่เจ้าพระยาจักรีได้รับเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหา-
ภัชตร์ศึกนั้น เป็นชื่อที่เป็นไปไม่ได้ โดยยืนยันว่าบรรดาศักดิ์สูงกว่าเจ้าพระยานั้น
ไม่เคยมี เป็นเรื่องที่ผู้สนับสนุนจริงรักภักดีต่อพระบรมราชวงศ์จักรีตกแต่งขึ้นภายหลัง
พระร่วงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ได้ก่อลาภแก้ข้อกล่าวหาที่ในหนังสือเรื่อง “เจ้าชีวิต”
หน้า 126-127 ดังนี้ “แต่ในยุคพระบรมราชวงศ์จักรีต่อมา บรรดาศักดิ์สมเด็จเจ้าพระยา
มีอย่างแน่นอน (ผู้นิพนธ์คงหมายถึงสมเด็จเจ้าพระยารามมหาศรีสุริวงศ์ในสมัยรัชกาล

ที่ 5) ดังนั้นจะเป็นความจริงได้ไม่ใช่หรือว่าพระเจ้าตากสินเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรก ซึ่งทรงคิดตั้งบรรดาศักดิ์สมเด็จเจ้าพระยาซึ่งพระราชทานแก่พระปฐมวงศ์แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี จะนั้นพระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์นั้นถึงได้ทรงเออย่างและทรงตั้งผู้อื่นบ้างต่อมากายหลัง”

6. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมครี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์ “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3” แผ่นงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 1 เดือนมกราคม พ.ศ. 2510 หน้า 89-90
7. กรมหลวงนเรนทรเทวี จดหมายเหตุความทรงจำ ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพยรัตนกิริภักดี (โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ พระนคร พ.ศ. 2501) หน้า 12
8. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมครี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์ แผ่นงานประวัติศาสตร์และเอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 1 หน้า 92
9. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต (พระนคร พ.ศ. 2514) หน้า 128
10. เล่มเดียวกับเบียงอรรถที่ 9 หน้า 129
11. กรมศิลปากร (จัดพิมพ์) ประชุมพงคาวดราภากที่ 39 เรื่องจดหมายเหตุของคณะนักทดลองฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กับกรุงธนบุรี และ กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานแฉปนกิจศพนายวนิช ปานะนนท์ ณ เมรุวัดเทพศรีนาราวาส วันที่ 2 มีนาคม 2490 หน้า 120
12. เล่มเดียวกับเบียงอรรถที่ 11 หน้า 127-129
13. Klaus Wenz. The Restoration of Thailand under Rama I. 1782-1809. trans-by Greeley Stahl (Tucson, 1968) P. 6
14. เล่มเดียวกับเบียงอรรถที่ 13 หน้า 7
15. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 133-134
16. พระราชพงคาวดรา ฉบับพระราชหัตถเลขา (พระนคร พ.ศ. 2505) หน้า 439-440

17. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 16 หน้า 441-442
18. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไวยรนพ์ (พิมพ์ที่ศรีเมืองการพิมพ์ พระนคร พ.ศ. 2515) หน้า 588 ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒ์ 宣告งานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่ม 1 เดือน มกราคม พ.ศ. 2510 หน้า 90 シリ ปรัมจิตต์ พระบรมราชจักรร่วงค์ หน้า 59
19. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒ์ 宣告งานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี เล่ม 1 ปีที่ 1 หน้า 109
20. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 19 หน้า 110-114
21. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 19 หน้า 115
22. พระ wang ชื่อพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต หน้า 137
23. ประเพณีมีตำแหน่งพระมหาอุปราช หรือกรมพระราชวังบรรณาマンคลนี้ มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นตำแหน่งสำคัญที่สุดรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ เพราะผู้ที่ได้รับตำแหน่งนี้ถือว่าเป็นองค์ชายทายาทร้อยตำแหน่งนี้โดยสามัญว่า วังหน้า โดยถือเอาสถานที่ประทับของพระมหาอุปราช ซึ่งมักมีที่ประทับอยู่หน้าพระราชวังหลวง และทรงเป็นแม่ทัพคุ้มกองทัพหน้า พระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราชจะทรงร่วมงานสองครั้งจะร้องเพลงประเทศให้พันภัยจากศัตรู แต่ก็มีบางครั้งบางคราวที่เกิดความยุ่งยากเนื่องด้วยวังหลวงและวังหน้าทรงมีความคิดเห็นไม่ตรงกัน ดังเช่นในรัชกาลที่ 1 ก็มีข้อหาดหมายระหว่างวังหน้าและวังหลวงในตอนปลายรัชกาล ต่อมามีสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเกิดเรื่องทางการทัยกับสมเด็จกรมพระราชวังบวรอีก จึงทรงมีพระราชดำริยกเลิกตำแหน่งนี้เสีย และแต่งตั้งตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารขึ้นแทน
24. พระ wang ชื่อพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 140
25. D.G.E. Hall, A History of Southeast Asia (New York, 1968) p.p. 403-414, p.p. 584-586.
26. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไวยรนพ์ หน้า 594-597

27. พระเจ้าปดุงพระองค์นี้เองที่ Michael Symes ทูตอังกฤษผู้เดินทางไปยังราชสำนักพม่าในเวลานั้น ได้กล่าววิจารณ์ไว้ว่า “เป็นผู้มีความคิดอ่านเหมือนเด็ก มีหลักการเหมือนทรง และมีการกระทำเหมือนคนบ้า” (a child in his idea, a tyrant in his principles and a mad man in his action) (Hall, A History of Southeast Asia, p. 596)
28. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไวยรบพม่า หน้า 598
29. ม.ร.ว. แสลงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒ์ แผ่นงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 2 หน้า 99
30. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไวยรบพม่า หน้า 603
31. สิริ เปรมจิตต์ พระบรมราชจักรร่วงศรี หน้า 63
32. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไวยรบพม่า หน้า 612
33. เล่มเดียวกับเบิงอรรถที่ 32 หน้า 622-623
34. ในบันทึกของพันตรี Michel Symes ทูตอังกฤษที่ไปยังราชสำนักพม่า กล่าวว่า, แม่ทัพพม่าคือ พระเจ้าปดุง ซึ่งเมื่อท้าพพม่าแตกไทยเกือบจับตัวไว้ได้ แต่พงศาวดารพม่าว่า แม่ทัพพม่า คือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มิใช่พระเจ้าปดุง พงศาวดารไทยว่าแม่ทัพพม่าคือพระมหาอุปราชฯ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพมีพระดำริว่า เมื่อเกิดการรบที่ห่าดินแดงและสามสนบ พระเจ้าปดุงยังคงเสด็จอยู่ที่เมืองเมะตะมะ หรือ อาจกำลังยกมากลางทางยังไม่ถึงลำน้ำแม่กั้ชตระรี แม่ทัพพม่าจึงนำจะเป็นพระมหาอุปราชฯ ตามพงศาวดารไทย บาดหลวงชาวอิตาเลี่ยนอยู่ในพม่าในเวลานั้น กล่าวว่า เมื่อคราวท้าพพระเจ้าปดุงแตกหนีในคราวนี้ ผู้คนในเมืองพม่าพากันตื่นตกใจมาก ในหนังสือพงศาวดารพม่าที่ Sir Arther Phayre เขียนไว้ก็สรรสิริญว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปลูกใจไทยซึ่งเข็ขาดพม่ามานานให้กลับกล้าหาญ หายครั้นครรัมพม่าได้ตั้งแต่มีชัยชนะครั้งนี้
35. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไวยรบพม่า หน้า 627-633
36. กรมศิลปากร พระบรมราชประวัติและพระบรมราชนิพนธ์ (พิมพ์ เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปัตยกรรม นางสมบุญ วัฒนาณกุล พระนคร พ.ศ. 2515) หน้า 18

37. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชนหัตถเลขา ภาคจบ (พิมพ์โดย ห้างหุ้นส่วนจำกัด โอเดียนส์โตร์ พระนคร พ.ศ. 2505) หน้า 499-500
38. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรัตน์ หน้า 692
39. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 38 หน้า 650
40. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒ์ คณะกรรมการประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 2 หน้า 117
41. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรัตน์ หน้า 679-691
42. Hall, **Op. Cit.**, p. 436
43. *Ibid.*, p. 437.
44. *Ibid.*, p. 442.
45. รวมเรื่องเกี่ยวกับกฎหมายและbehavior ในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 4) จัดพิมพ์โดยกรมศิลปากร เป็นอนุสรณ์ในงาน สามปีกิจคพ นายโอมสิต เวชชาชีวะ (พระนคร พ.ศ. 2507) หน้า 4
46. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 45 หน้า 5
47. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 48 หน้า 95
48. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒ์ คณะกรรมการประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 3 หน้า 94
49. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 48 หน้า 95
50. Hall, **A History of Southeast Asia**, p. 415
51. *Ibid.*, p. 422
52. รวมเรื่องเกี่ยวกับกฎหมายและbehavior ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 10-11
53. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 52 หน้า 22
54. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 53 หน้า 41-42
55. Hall., **Op. Cit.**, p. 433.

56. รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 56
57. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 56 หน้า 56
58. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 56 หน้า 13
59. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 56 หน้า 23
60. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 56 หน้า 25-26
61. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 56 หน้า 28
62. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 56 หน้า 29
63. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 56 หน้า 29
64. Hall., **Op Cit.**, p. 429
65. Ibid., p. 431
66. รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 33-47
67. Engine Picanon, **Le Laos français** (Paris Challmel, 1907), p.p. 177-178. Requested in Walter F. Vella, **Siam under Rama III** (New York, 1957), p. 79
68. Hall, **Op. Cit.**, p. 502
69. พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 198
70. Wenk, **The Restoration of Thailand under Rama I**, p. 199.
71. ประทุมพงศ์ความภักดี 62 เรื่องทุตผ่องในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (คณะข้าราชการกรุงทรงการต่างประเทศ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเทียม อดานนท์ พระนคร พ.ศ. 2506) หน้า 2
72. Wenk, **Op. Cit.**, p. 120
73. พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาภรณ์พุฒิยากร เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก กรงฟืนฟูวัตถุธรรม (นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ พิมพ์ซ่วยในงานคล้ายวันประสูติ พ.ศ. 2500 โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ พระนคร พ.ศ. 2500) หน้า 1
74. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 73. หน้า 3

75. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 73 หน้า 3
76. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 73 หน้า 4
77. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 73 หน้า 5-6
78. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 73 หน้า 4-5
79. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 73 หน้า 12
80. ก่อนหน้าการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ได้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกมา ก่อน 8 ครั้ง ครั้งที่ 1 ทำขึ้นภายหลังสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานได้เล็กน้อย โดยพระกัลสสปเป็นประธานในการสังคายนาครั้งนี้ที่ถ้าสัตตบันนี (Sattapanni) กรุงราชธานี
- ครั้งที่ 2 พ.ศ. 100 พระยสະ เป็นประธานในการสังคายนาพระไตรปิฎกที่กรุงเวสาลี
- ครั้งที่ 3 พ.ศ. 218 พระโมคลีบุตร ติสสະ เป็นประธานในการสังคายนา โดยมีพระเจ้าโศกมหาราชแห่งอินเดียเป็นองค์อุปถัมภ์ การสังคายนาขึ้นที่เมือง ปاتลีบุตร
- ครั้งที่ 4 พ.ศ. 238 การสังคายนาครั้งนี้พระเจ้าเทวนมปิยะ ติสสະ (Deuanampiya tissa) กาชาติริยแห่งลังกา ทรงจัดให้มหินทีลังกา โดยมีพระมหาพินทร์ (Mahinda) โอรสพระเจ้าโศกเป็นประธาน
- ครั้งที่ 5 พ.ศ. 433 พระเจ้าวุฒกามินี (Vuttagamini) กาชาติริยลังกา เป็นผู้อุปถัมภ์ในครั้งนี้ ได้มีการจารพระไตรปิฎกลงเป็นภาษาสิงหล
- ครั้งที่ 6 พ.ศ. 956 พระเจ้ามหานามะ (Mahanama) แห่งลังกา โปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกอีกครั้งที่ลังกา และให้พระพุทธโภษาแปลพระไตรปิฎกจากภาษาสิงหล เป็นภาษาบาลี
- ครั้งที่ 7 พ.ศ. 1587 พระเจ้าปรมพาหุ แห่งลังกาเป็นองค์อุปถัมภ์ โดยมีพระกัลสสปเป็นประธานพระสงฆ์
- ครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 พระเจ้าติดอกนาถแห่งلانนาเป็นองค์อุปถัมภ์ โปรดให้มีการสังคายนาที่วัดโพธารามหรือปูจุบันเรียกว่าวัดเจ็ดยอด ที่เชียงใหม่ (H.H. Prince Dhani Nivat, Kromamun Bidyalabh, A History of Buddhism in Siam p.p. 22-23

81. พระ wang's เอกอกรมหนึ่งพิทัยลาภพุฒิยการ เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม หน้า 14-15
82. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 81 หน้า 18-22
83. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 81 หน้า 19-21
84. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 81 หน้า 24
85. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 81 หน้า 29
86. Wenk, **The Restoration of Thailand under Rama I**, p. 32
87. พระ wang's เอกอกรมหนึ่งพิทัยลาภพุฒิยการ เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม หน้า 33
88. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 87 หน้า 30
89. หลวงสุทธิวathanฤพุฒิ คำบรรยายประวัติศาสตร์กฎหมาย (พิมพ์ครั้งที่ 5 โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระนคร พ.ศ. 2514) หน้า 95-96
90. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 89 หน้า 92
91. Wenk, **Op. Cit.**, p. 37.
92. หลวงสุทธิวathanฤพุฒิ คำบรรยายประวัติศาสตร์กฎหมาย หน้า 88
93. พระ wang เวทีพิสิฐ วรรณคดีไทย (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์ โรงพิมพ์ครุสภา
พ.ศ. 2946) หน้า 67-68
94. พระ wang's เอกอกรมหนึ่งพิทัยลาภพุฒิยการ เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกทรงฟื้นฟู วัฒนธรรม หน้า 52-54
95. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 94 หน้า 74
96. เปลี้ยง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา (โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพาณิช
พระนคร พ.ศ. 2513) หน้า 220
97. Wenk, **The Restoration of Thailand under Rama I**, p. 123

98. พระวรวงศ์เชօกร หนึ่นพิทยาภรณ์อุปราช
เรื่องพระบาทสมเด็จพระปุทธรอดพื้น
ดินโลกทรงฟื้นฟู วัฒนธรรม หน้า 93

.....